

לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי

מן הסדרה החדשה של הגניזה בקמברידג'

מאת שלום שפיגל

§ 1 כתבי-הגניזה

קטעים-קטעים עלו מן הגניזה פרקיו של פירקוי בן באבוי, הלוחם הקנאי לתלמודה של בבל. קמעא-קמעא נתגלו, משנת תרס"ג עד תרצ"א, תשעה כתבי-יד, מהם ספק פנים אחרים ספק קיצורי סופרים, המעידים על הד והשפעה, ועל קוראים ומעתיקים, שנמצאו לו לספר פולמוס קדמון זה מדורות הגאונים.

דפים ראשונים נתפרסמו בלא היכר-בעלים, שלא נזכר בתוכם שמו של הכותב, אלא שם רבו בלבד: רב אבא, שהיה תלמיד מר רב יהודאי, גאון ישיבת סורא.² ואילו מחבר הפרקים לא נודע שמו, עד שצפו צמדים מן הגניזה תורת הרב ומשנת תלמידו: עלים מן ספר "הלכות דרב אבא" ופתח דבר המגילה לפירקוי בן באבוי.³ שאר הפרסומים יש שהשלימו, ויש שהוסיפו

¹ עי' ר"ל גינצבורג ז"ל גנזי שעכטער [להלן: ג"ש] ספר ב', ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 139. ועי' יעקב מאן, תרביץ כרך ו' עמ' 79.

² אברהם אליהו הרכבי, "מתשובות הגאונים בכ"י", הגורן ספר ד', ברדיטשוב 1903, עמ' 71-74: כ"י אנטונין 195 בפטרוגרד, שני דפים. ושיער הרכבי מדרכי לשונם שאולי הם לר' הילאי, אביו של ר' נטרונאי גאון. (עי' להלן § 7 הערה 1). בשנת תרס"ו הדפיס גינצבורג שני דפים נוספים (כ"י קמברידג' T.S. Loan 97), שהעידו גם הם, שהיה המחבר מחסידי בית מדרשו של רב יהודאי גאון (עי' להלן § 7 הערה 3). Louis Ginzberg, "Genizah Studies, Geonic Responsa vi.", *JQR* 18, 1906, 109-112 = *Geonica* II, New York, 1909, pp. 50-53.

³ רש"ז שכטר ז"ל, "הלכות על סדר הפרשיות" בספר היוכל לדוד צבי הופמאן, ברלין תרע"ד, עמ' 263-266, והוא עיבוד א"י של הלכות פסוקות לר' אבא, עי' רי"ן אפשטיין, "הלכות דרב אבא", מדעי היהדות, ירושלם תרפ"ז, ח"ב עמ' 149-161. ועי' שכטר, שם עמ' 262, על דף שמצא בין עלי הגניזה, והוא פתיחה לחיבור מימי הגאונים: פירקוי בן באבוי וכ', ויש בו מעין הדברים שהדפיס הרכבי. ולא נדפס הקטע אלא בשנת תרפ"ט עי' ר"ל גינצבורג, ג"ש ספר ב' עמ' 638-639, מכ"י קמברידג' T.S. 10 K. 9:4 (כצ"ל, ובדפוס טעות).

⁴ Jacob Mann, "Les 'Chapitres' de Ben Baboi et les relations de R. Yehoudai Gaon avec la Palestine", *REJ* 10, 1920, 113-148: T.S. 8 F 2 קמברידג'.

נוסח חדש⁵ לפרקים, ומעתה אפשר היה לאסוף כל חלקי החיבור שראו אור, ולייחד להם ניתוח מעמיק⁶. אחרון חביב, הוא כ"י הגניזה אשר לווסטמינסטר קולג', שהכריז עליו מוצאו ומוציאו⁷, כי "העמוד הראשון שבו מפתח נאמן הוא לכל הספר כולו, ולפיכך חשוב הוא מכל שאר הקטעים שנתגלו עד כה"⁸; מתוכו מתבארים נכונה קשר הדפים מן הגניזה ופשר פרטי הפולמוס, "ועל ידי כך יאיר לנו אור חדש על כל סדר פרקי בן באבוי"⁹.

ברם דא עקא: עמוד זה גופו קטוע, והושלם מסברה ומהשערה, ועדיין לשונו מעומעם ומגומגם. במיוחד ניזוק, והוא חרור ומהוה, סעיף של מעבר בין הפרקים, שגם עליו הצהיר והצביע מגלהו הראשון, כי הוא הוא "המסמר" העיקרי שבשבילו כתב בן באבוי את דבריו¹⁰. עלים בלים מן הגזינה — כל המנסה מתוכם שחזור או פענוח, מעולם לא יצא מכלל ספק. בוא וראה כמה נתלבטו חכמים בגרסה משובשת בדברי בן באבוי על גזירה שגורה מלכות בעניין קריית שמע ותפלה בא"י, עד שנמצא כתב-יד מתוקן וחילצנו מדחקי דחקים¹⁰.

והנה בסדרה החדשה של כ"י הגניזה, שהיו טמונים בחבוש שנים הרבה, כמעט מאז הובאו מן קאהיר אל קמברידג', מצאתי בארגז מארגזי-העץ שפתחתי דף יתום¹¹, ובו עמוד "המסמר"⁹ או "המפתח"⁸ לכל הספר כולו. דומה דברים שהיו לקויים ועניים שם, מתמלאים ומתעשרים פה, כפי שאפשר לראות מהקבלה פורתא של שני המקורות:

מהם ד' דפים המשלימים את קטעו של גינצבורג. מאן קבץ וסקר מחדש כל שגודע בזמנו מן הפרקים.

J.N. Epstein, "Sur les 'Chapitres' de Ben Baboi," *REJ* 75, 1922, 186–197: 5
כ"י אוכספורד 2680, דף קס"א. והוא נוסח חדש מקטעי הרכבי ומאן. פירקוי בן באבוי נתפרש ראשונה כאילו היה כתוב: פירקוי דבן באבוי, עד שהכיר רי"ן אפשטיין כי פירקוי הוא שם עצם פרטי בל' פרס והוא שמו של המחבר, עי' תרביץ שנה ב' (תרצ"א) עמ' 441.

⁶ שני קטעים הדפים ר"ל גינצבורג, ג"ש ספר א' (ניו-יורק תרפ"ח) עמ' 19–22: כ"י קמברידג' העתק ווארמאן, שני דפים, וכ"י קמברידג' T.S. Loan 109, דף אחד של קלף, ג"ש ספר ב' עמ' 139–147. וחזר רל"ג וצירף כל הקטעים (שם עמ' 544–573) והקדים להם מבוא (שם עמ' 504–544), ממיטב תגובת מדעו.

⁷ ב.מ. לוין, "משרידי הגניזה", תרביץ שנה ב' (תרצ"א) עמ' 383–405 פרסם שני כ"י: שני דפים מכ"י Westminster College, Talmudica vol. I, ושני דפים מכ"י ספריית האליאנס בפריס, שהשלים וזיהה את הקטע של גינצבורג, ג"ש ספר א' עמ' 21–22. ⁸ תרביץ שם, עמ' 384. ⁹ שם עמ' 392.

¹⁰ "והיו אומרים בשחרית מעמד וקדוש ושמע במוסף" (ג"ש ספר ב' עמ' 552). עי' מש"כ גינצבורג, גאוניקה ח"ב עמ' 420, ויעקב מאן בם' השנתי של סינסינטי ח"ד עמ' 253 הערה י"ח, ושוב גינצבורג, ג"ש ספר ב' עמ' 524. ואילו בכ"י ווסטמינסטר הנוסח הוא: "והיו אומרים בשחרית מעמד וקדוש ושמע בגניבה" (תרביץ שנה ב' עמ' 398, ועי' שם עמ' 390 הערה ג').

כ"י הסדרה החדשה:

כ"י ווסטמינסטר קולג'12:

שמענו שבאו אצלכם תלמידים מן ישיבה
ומהן שהן שכני בארץ ישראל ולמדו
מנהג ארץ ישראל: ובעצונותינו גזר שמד
ונסתלקה יש[י]בה מארץ ישראל
ועכשיו חמש מאות שנה חזר שמד
עליהם שלא יתעסקו בתורה ונהגו
מנהג השמד ולא הניחו מנהג שמד
עד היום ומקצתן מצאו ספרים
שלשנה ושלמקצת תלמוד גנזוין
ופל אחד ואחד עוסקין בספריים ופירש לדעתו
מה שעלה על לבו מפני שלא [השיגו]

מ[ן] החכמים הראשונים שילמדו אותם הלכה למעשה.

שמענו שבאו אצלכם תלמידים מישיבה
ומהן שהנן קודם באר[ץ] ישראל ולמדו
מנהג ארץ ישראל [ונהגו מנהג]הג' השמד
[שנהגו בהן בני אר[ץ] ישראל
ועכשיו חמש מאות שנה [שגזרו] שמד
עליהם שלא יתעסקו [בתורה ונהגו]
מנהג השמד ולא הניחו מנהג [השמד]
עד היום. ומקצתן [יש בידם פירוש]ים13
שלשנה ושלמקצת תלמוד נשים14
וכל אחד [ואחד מן] החכמים פירש לדעתו
מה שעלה על לבו מפני שלא השיגו
מ[ן] החכמים הראשונים שילמדו אותם הלכה למעשה.

לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי.

¹¹ T.S. N.S. 275:27, גרלו' 11 ס"מ על 12 ס"מ, והוא כ"י עשירי, שעלה מן הגניזה: בסך הכל נמצאו עד הנה י"ח דפים. [ועתה ראינו כי פרופ' שרגא אברמסון גילה ג' דפים נוסח חדש לפירקוי בן באבוי, ע"י סיני כרך ג' (חוב' מרחשון-כסלו תשכ"ב) עמ' קפ"ה].

¹² תרביץ שנה כ' עמ' 397.

¹³ כך השלים רי"ן אפשטיין, והעיר למבוא הגרמני של ספר "דער גאוישע קאממענטאר" עמ' 76.
¹⁴ והעיר שם לוין בתמיה: "והירושלמי מה הוא? ולמה יפקד שמו? והמעשים לבני א"י מה הם?".

§ 2 שני מרכזי-תורה

תעודה רבת-עניין היא מגילתו של בן באבוי, שהיא מעמידתנו על מאמצם ועיקר הישגם של דורות הגאונים: לעשות את התלמוד הבבלי לספר החוקים של האומה בכל ארצות מושבותיה. נצחון זה של גאוני בבל יש בו משום הכרע כבד-תוצאות בתולדות ישראל, שפעולתו והשפעתו התמידו והלכו בתודעת הדורות עד היום.

להגמוניה של הלכה בבליית קדמה התמודדות ממושכה בין שני מרכזי תורה, א"י ובבל. הדי מאבק זה בוקעים ועולים מתוך פרקי פולמוסו של רב פירקוי, חיבור הלכי מן בקרה של תקופת הגאונים, כשההישג הסופי עדיין היה מבני בבל והלאה. לא על נקלה עלתה להם לגאוני פום וסורא לכבוש את הקהלות המפוזרות ולהפקיען מזיקה אל א"י ואל תורתה, להיות תלמודה של בבל השליט האחד בכל תפוצות ישראל. בני א"י דבקו בתלמודם ובמסורת אבותם, וגם אחר חתימת הירושלמי הוסיפו וטפחו יצירה הלכית מקורית, שיסודה בתורה ומנהג של א"י, כמוכח מן הקטעים של "ספר המעשים לבני ארץ ישראל"¹, אף הוא מחדשותיה והפתעותיה של הגניזה ממצרים. תורתה של א"י לא נצטמצמה בתוך גבולות א"י, אלא פשטה אל ארצות ההיקף. השכילו בני א"י להחדיר הלכות ומנהגות של א"י גם אל קבוצי ישראל בחו"ל, לא רק בארצות הסמוכות במזרח הקרוב, אלא אף ביושבים רחוקים יותר בחופי ים התיכון. ואגרתו של בן באבוי תוכיח. עתה הרי ידענו, שלא נשלחה כל עיקר אל א"י, כי אם "לארצות אפריקיא הצפונית, שנמשכו מכבר להיות נוהגין כבני א"י, ולא כמנהג בני בבל"². ונתעורר בן באבוי להחזירם מדרכם, ולקרבתם להלכה ולנוהג של שתי הישיבות בבבל.

§ 3 אנשי קירואן

עוד מימי הבית היו קהלות אפריקה קשורות קשר אמיץ אל א"י, והקשרים התמידו ונתהדקו כל ימי התקופה הרומאית והביזאנטית, כשעמדו שתי הארצות תחת שלטון אחד. עם הכיבוש הערבי נפתחו גבולות א"י ואפריקה להשפעת הישיבות בבבל. ואולי לא מקרה הוא, כי הנסיונות הראשונים להרחיב תחומה של הלכה בבליית נעשו בשתי הארצות בעת אחת, ואולי בבת אחת. על מכתבו

¹ לוי, תרביץ שנה א' ס"א עמ' 79-101; שנה ב' ס"ד עמ' 406-410. אפשטיין, שם שנה א' ס"ב עמ' 33-42; שנה ב' ס"ג עמ' 319-327. מאן, שנה א' ס"ג עמ' 1-14. ליברמן, שנה א' ס"ב עמ' 137 ואילך; שנה ב' ס"ג עמ' 377 ואילך.

² לוי, תרביץ שנה ב' עמ' 385, ועי' שם עמ' 391: "בא בן באבוי להוכיח את בני אפריקא על אשר החזיקו במנהג א"י". ב' הלשונות אפריקא ואפריקיא משמשים אצלו בערבוביא, ללא כל הבדל בהוראה. עי' §3 הערה 4.

של רב יהודאי גאון אל חכמי א"י – בין השאר גם בהלכות טריפות – אנו למידים מפי רב פירקוי, ועוד נחזור לדבריו.¹ "וכן כל מדינות אפריקה"², כנראה קיבלו ראשונה הוראות מכבל – בין השאר אף הן בהלכות טריפות – מגאון סורא זה ותלמידו, ונהגו כדבריהם: "מימות אדונינו נהורא דעלמא מר רב יהודאי קדוש וטהור, ומימות מר רב חנינאי זכרונם לברכה ונשמתם לחיי עולם". לא כן אנשי פאס ומקצת אנדלוס, היא דרום ספרד, שמנהגם לא ישר בעיני חכמים בישיבות בבל: "לא יפה הן עושין, מכשירין טרפה בפרהסיא ובידיים"³.

פאס במרוקו בירת המערב הרחוק, כפי שנקראה ברבריה לפאת ים בפי הערביים. ולא אליה כתב בן באבוי, שלא נוסדה פאס אלא בימיו (בשנת 808). אך דומה ניתן לצמצם למי נועדה האגרת. בן באבוי משבח והולך לבני המקום: "ושמענו שזיכה הקב"ה אתכם וקבע בתי מדרשות בכל מקומות אפריקה ובכל מקומות שבספרד. וזיכה הקב"ה אתכם להגות ולעסוק בתורה ביום ובלילה". מכלל, שהמדובר בעיר ואם בישראל, שממנה הוראה יוצאה ובתי מדרשות נשתלים בערי השדה שבמדינה ואפילו מחוץ למדינה, בספרד. שני כתבי היד גורסים בהדיא: אפריקיא⁴ או אפריקיה, ולא אפריקה. והיא השם הערבי לחלקה המזרחי של ברבריה, היום תוניסיה, ולפנים הפרובינציה הרומאית שנבנתה על חרבות קרתגו הפונית. נמצא שאין אפריקה אלא קירואן⁵ וחברותיה.

בימיו של בן באבוי, בשנות המעבר מן המאה השמינית אל התשיעית לסה"נ, נחה קירואן מאנדרלמוסיה של תקופת הכיבוש (מאז נוסדה בשנת 670), והחלה ליהנות משלווה ויציבות כלכלית בראשית שלטונה של שושלת בני אגלב (שנתכוננה בשנת 800)⁶. העיר הפכה נקודת מרכז למסחר פורח בין המזרח

¹ עי' להלן. §7 הערה 24.

² חמדה גנוזה סי' ט"ו. ועי' ר"ל גינצבורג, גאוניקה ח"ב עמ' 30: הנוסח "אנדלס ופרס". ועי' מש"כ Jacob Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History," *JQR* N.S. 7, 1917, 482 sq.

³ תרביץ שנה ב' עמ' 396, ובכ"י המתפרסם פה.

⁴ ואף יש אפריקיא שהיא קירואן, כדרך הדורות ההם לכתוב צקליה (היא סיקיליה), אך הכוונה לבירת הארץ היא פלירמו, כשם שכתבו מצר והכוונה לפסטאט ואח"כ לקהיר, או שאם והכוונה לדמשק, ובזמנים קדומים פלסטין והכוונה לעיר רמלה, הבירה המינהלית של הארץ (פרוס' שלמה דב גויטיין, "ידיעות חדשות על גידי קירואן ועל רבינו נסים", ברבעון ציון שנה כ"ז, תשכ"ב, עמ' 14, הערה 14). ועי' גם ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א, ח"א מבוא עמ' צ"א ועמ' קט"ו.

⁵ רש"א פונגסקי, אנשי קירואן, בס' הזכרון לרא"א הרכבי, פטרבורג תרס"ט עמ' 175 ואילך. ועי' ח.ז. הירשברג, במבוא לס' חיבור יפה מהישועה לר' נסים בר' יעקב, ירושלם תשי"ד, עמ' 10 ואילך.

ובין המערב האסלאמי, ואנו שומעים מן הכרוניקות הערביות על זרמי מהגרים אל קירואן — מן המזרח, בעיקר ממצרים, ומן קירואן — מערבה, בעיקר אל ספרד⁶. והוא שאנו למידים כנראה גם מפי בן באבוי, שהיו פרנסי קירואן וחכמיה שקודים לקיים בתי מדרשות "בכל מקומות אפריקה ובכל מקומות שבספרד", ר"ל בחבל ארצם הם תחת שלטונם של בני אגלב, וגם בכל מושבות אחיהם מן המשפחות שיצאו מקירואן והיגרו בהמונים אל אספמייה תחת ממשלת בית אומייה. כמובן, לא ניתקו ביניהם לא קשרי משפחה ולא קשרי מסחר, והמהגרים בארץ החדשה עדיין נהנו מצדקתם ותורתם של אנשי קירואן.

ומתיישבים דבריו של בן באבוי גם ממה שנודע לנו על ההתאבקות הארוכה בקירואן בין השפעות א"י ובבל. עוד בימיהם של רב שרירא ורב האי גאון, נהגו אנשי קירואן בנוסח תפלה וכתובה כמנהג קדמוניהם, שקיבלו מבני א"י, והוכיחום וגינום על כך מן הישיבה בבבל⁷. היתה קירואן ימים הרבה אכסניה לתלמודה של א"י, ומתורת א"י ינקה הן במישרים, והן מתוך קשרים שהיו לה עם מצריים ועם איטליה של יון. ולא עוד אלא מן הפירושים על הבבלי, שכתבו גדולי קירואן כר' נסים ור' חננאל נתפשטה תורת א"י בכל הארצות⁸. ועוד בדורות גאונים אחרונים, כמאתיים שנה אחר זמנו של בן באבוי, נמצאו מחכמי קירואן החשובים⁹ מי שפרק סמכות הישיבות בבבל וקיבל חסות הישיבה בא"י: "חדלו אגרותיו, כי נספח על חבורת ארץ הצבי"¹⁰, בתלונתו של

⁶ א. אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, כרך א', ירושלם תש"ך, עמ' 22 ואילך ועמ' 87.

⁷ אוצר הגאונים לרמב"ם ליון, ברכות — התשובות סי' נ"ד עמ' 30 (על האומרים "אהבה רבה" בשחרית: "לעולם מנהג טעות הוא זה"), ושם כתובות-התשובות סי' קכ"א = ס' המכריע סי' מ"ב ("ועיקר האי טעותא מן בני א"י הוא... ועדיין מגונה מאד אצלנו מאן דכתב בכתובה דחזו ליכי מן אורייתא... וקמאי דילכון מן בני א"י נקטו להא מילתא"). עי' ר"ל גינצבורג, במבוא לס' פירושים וחדושים, עמ' צ"א, ועי' מו"ר ר"א אפטוביצר ז"ל, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלם תש"א, עמ' 139 ואילך.

⁸ עי' רל"ג, פירושים וחדושים, מבוא עמ' ק"ג. ועי' משכ"כ פרוס' שאול ליברמן בס' היובל לאלכסנדר מארכס ז"ל עמ' רפ"ח.

⁹ רב בהלול בר' יוסף, עי' פוננסקי, אנשי קירואן עמ' 188; יעקב מאן, "ענינים שונים לחקר תקופת הגאונים", תרביץ שנה ה' (תרצ"ה) עמ' 289 ועמ' 296; פרוס' שרגא אברמסון, "איגרות גאונים", שם שנה ל"א (תשכ"ב) עמ' 195.

¹⁰ J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931 (להלן: מאן, מקורות) ח"א עמ' 120: האגרות הכילו שאלות אל הישיבה. וכשחדלו האגרות חדלו עמהן גם התרומות לישיבה. עי' בס' סעדיינה לרש"ז שכטר עמ' 124 במכתב מן הישיבה בבבל אל ר' שמריה בר' אלחנן, ראש יהודי מצרים: "ושמחונו בשאלות... וגם חזקונו בנדבותיכם ומתנותיכם". ועי' במכתב של הגאון הירושלמי שלמה בן יהודה, שהובא להלן: §8 הערה 28.

רב האיי גאון. והימים ימי תגבורת ההלכה הבבליית ונצחונה בכל הארצות: רבים העוזבים את "ישיבת צבי" בא"י, וסרים אל משמעת "ישיבת חוץ" בבבל, יען כי מאס העם "במי השילוח לשתות מי נהר" 11 – כן נאנח הגאון הירושלמי, ושולח את בנו לגרוס אף הוא הלכות בבבלי לפני רב האיי גאון בבגדאד 12.

כללו של דבר, תואמים הדברים שכתב בן באבוי והולמים את המציאות ההיסטורית בקירואן, "מחוזא רכא שבאפריקה" 13. עוד בשלהי תקופת הגאונים, וכבר הכל, או כמעט הכל, פונים עורף להלכה ולישיבה של א"י, יש מאנשי קירואן ונכבדיה שומרים ברית אמונים לתורה ולמסורה ולחבורה בא"י 14. הוי דן קול וחומר: אם באחרית ימי הגאונים ככה, לא כל-שכן בראשיתם, בימי רב פירקוי בן באבוי 15.

§ 4 תלמידים מן ישיבה

תמהו חוקרים ונלאו מלהבין קצפו של בן באבוי: מה ראה להתרגז על כך? היה לו ללמוד מתינות מה מרביתיו. "הדבר מפליא קצת, שכן באבוי קוה

J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids*, Oxford 11 1920–1922, [להלן: מאן, יהודים] ח"ב עמ' 124: השילוח (עדה"כ יש' ח ו) כנוי לישיבה של א"י, נהר (ירמ' ב יח) ישיבה של בבבלי.

12 מאן, יהודים ח"ב עמ' 133–134.

13 מאן, מקורות ח"א עמ' 363. ועי' יחזקאל קוטשר, מחוז=נמל, לשוננו כרך ח' (תרצ"ז) עמ' 136 ואילך, ושם כרך כ"ו (תשכ"ב) עמ' 20, ובספרו מלים ותולדותיהן, ירושלם תשכ"א, עמ' 41 ואילך.

14 עוד באמצע המאה הי"א נודעו לנו עושים ומעשים לישיבת א"י מן המשפחות המכור-בדות ביותר מקירואן: במכתב ממצרים אל ירושלם שכתב איש מבית אלעאבד (הוא "עובד ה'") אל נצר ממשפחה קירואנית גם היא, בית תאהרתי, נזכר סכום ניכר (ג"ח דינרים) שהוקצב בשביל "מתיבה אלשאם", היא הישיבה בא"י. ויפה שיער פרוס' ש.ד. גויטיין (בס' סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלם תשכ"ב, עמ' קע"ז), שכנראה אין זאת נדבת יחיד, כי אם תרומת צבור מן הכספים שנאספו באחת הקהילות, והופקדו בידי סוחר ועסקן נאמן לשם העברה לירושלם. ועי' מאן, יהודים, ח"א עמ' 123: מכתב מקירואן שנכתב "חצי אב שנת שמ"ו לשטרות" (1035) אל אפרים בן שמריה, ראש הקהל בפסטאט, על משלוח כסף בשביל הישיבה בא"י. ועי' מאן, שם ח"ב עמ' 142, ובתשלום לספרו בס' השנה של סינסינטי ח"ג עמ' 271 ואילך. ועי' רח"ז הירשברג, "סלארי קירואן וגנידיה", ציון שנה כ"ג–כ"ד (תשי"ט) עמ' 172.

15 ואולי אפשר עתה לשער, כיצד נתגלגלו פרקיו של רב פירקוי אל הגניזה של פסטאט: אנו שומעים על פליטים שנשתהו בתוניסיה המידלדלת רק על מנת להציל ספרים מעזבונם של ר' נסים ור' חננאל ושאר חכמי קירואן, ולא שקטו עד שמילטום אל בירת מצרים. מכאן בגניזה השפע הרב של חיבורי גאונים ותשובות גאונים שנשלחו אל ערי אפריקיה והמערב, ומשם הועברו אל פסטאט (עי' רש"ד גויטיין במאמרו על גידי קירואן, ציון שנה כ"ז עמ' 21, ובהערה עמ' 22). מחורבנה של קירואן נתעשרה הגניזה של מצרים, וכך כנראה באה שם אל קבורתה – ותחייתה – גם מגלת בן באבוי.

להשיג מה שלא עלתה בידי רב יהודאי גאון הגאונים, ואף שלא היה אלא תלמיד קטן לגביה ידיה¹. ושיערו חכמים מה ששיערו. גם משנודע שלא כתב דבריו לא"י, כי אם לקהלה מקהלות אפריקה, עדיין כעפו וחמסו אמרו דרשני. יש מי שסבר, כי התריס בן באבוי על מנהגי שמד בא"י, לא בלי שיכהו לבו על מנהגים דומים בישיבה מישיבות בבל: "וקשה היה הדבר ביותר אחרי שבמקצת דברים נהגו גם בישיבת סורא כמנהג בני ארץ ישראל"². שמא אין הדברים מתיישבים, הואיל וגרסה, שנשתבשה או שנשתחזרה מהשערה, שוב אין לשיתה יסוד להשערה. משנתברר הנוסח, אולי אפשר גם לעניין שיסתבר.

"שמענו שבאו אצלכם תלמידים מן ישיבה, ומהן שהן שכני ארץ יש(ראל) ולמדו מנהג ארץ ישראל"³. ישיבה זו לא של א"י היא. בישיבה של א"י — הרי פשיטא, שרוב תלמידיה, אם לא כולם, הן "שכני ארץ יש(ראל) ולמדו מנהג ארץ ישראל" מבטן ומלידה. ועוד, מעולם לא תמצא לבן באבוי שיודה אפילו במקצת שבמקצת, שיש להם לבני א"י גם הם משהו מיסוד ישיבה של בבל⁴: "לא שלטה מלכות הרשעה על בבל, ולא עבר [אדום] פרת מעולם, ולא שכחו תורה שבעל-פה ולא הלכה למעשה שתי הישיבות מימות עולם ועד עכשיו"⁵. מה שאין כן בא"י. ועיקר גדול הוא במשנתו של בן באבוי: "ובעונותינו גזר שמד ונסתלקה ישיבה מארץ ישראל"³. וגם "עכשיו שכילה הקב"ה מלכות אדום וביטל גזירותיה, ובאו ישמעאלים והניחום לעסוק בתורה"⁶, כבר נשתכחה מפיהם תורה שבע"פ והלכה למעשה. ולא נשתיירו בידם אלא מקצת ספרים, "וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש מדעתו מה שעלה על לבו"³, הואיל ואין להם חבורת חכמים בני-סמך, שיהו "נושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמידין דבר על בוריו והלכה לאמתה"⁷, כבשתי ישיבות של גולה. דוק ותמצא: אין בן באבוי יודע אלא ישיבה של

¹ ר"ל גינצבורג, ג"ש ספר ב' עמ' 507.

² לוי, תרביץ שנה ב' עמ' 392. על מנהגי א"י בישיבה של סורא עי' גינצבורג, ג"ש שם עמ' 508 ואילך.

³ תרביץ, שנה ב' עמ' 397, ועי' בכ"י המתפרסם כאן.

⁴ בלשון הדורות ההם, כפי שהיא משתקפת בגיזה, "כנראה אין ישיבה אלא תרגום של המלה היוונית סנהדרין": ולא היתה מעיקרה מוסד לימוד לצעירים, אלא חבורה של חכמים, המעמיקים בתורה לשם ישוב תמיהות וסתירות ופתרון בעיות המתחדשות יום יום, והם פוסקים הלכה לכל ישראל. עי' רש"ד גויטיין ברבעון ציון שנה כ"ו עמ' 177, ובס' סידרי חינוך עמ' י"ג וקמ"ה.

⁵ ג"ש ספר ב' עמ' 563.

⁶ תרביץ שנה ב' עמ' 398 = ג"ש ספר ב' עמ' 552.

⁷ תרביץ שם עמ' 397, ועי' תנחומא נח סי' ג.

בבל, או ישיבה של מעלה⁸. ואילו בציון של מטה אין עוד שערים המצויינים בהלכה⁹, שנשתכחה תורה מא"י, ופשטו בה מנהגי טעות ושמד.

נמצאת למד: "תלמידים מן ישיבה" על כרחך תלמידים מן ישיבה של בבל הם. מהם שהתגוררו בא"י או השתקעו בתוכה, "ולמדו מנהג ארץ ישראל"³, ועתה, כנראה, באו להורותו ולחזקו בעיר ואם מהוללה ממדינות אפריקה. היש עלבון גדול מזה לתלמודה של בבל? איך יאמר ויאמן עוד, כי שכחת תורה היא שגרמה להם למנהגי-שמד שיתפשטו בא"י ומחוצה לה, כשתלמידים מן ישיבות בבל המפוארות מרביצים ומפיצים עד למרחקי גליות – תורה ומנהג של א"י!

מכאן חרדתו וחמתו של בן באבוי. לא די להם לבני א"י, כי "לא הניחו מנהג שמד עד היום"³, "ועד עכשיו הם נוהגין כך, ולא עוד אלא שלמדו אחרים מהם"¹⁰. הרבה גזירות שמד עשו. והרבה שכחת תורה עושה. אך מי מילל ומי פילל, כי גם תלמידים מן ישיבה של בבל יתפתו לארחות עקלקלות: יעזבו הלכות מדוקדקות ביד גאוני-תורה בבבל, וילכו אחרי הרגלי בורות של שכיחי-תורה בא"י.

לפיכך אין לתמוה על בן באבוי שנסתער, בהגיע השמועה על תלמידים מישיבה של בבל, ובפיהם תורה של א"י, ולהם עתידים לעשות נפשות בקהלה מן הנכבדות באפריקה. וכתב תוכחתו בזעם.

לא כן חכמים בקירואן ובנותיה. מכיון שהגו בשני התלמודים, לא התרגשו ולא השתוממו כל עיקר, בבוא אליהם תלמידים מישיבה של בבל, ובגרונם תלמודה של א"י. אדרבה, חשבוה להם צדקה ומעלה, שנהירים להם שבילי הלכה של שני מרכזי התורה. ואולי משום כך דוקא הזמינום לאפריקה, האמונה מאז על הירושלמי, והנאמנה גם להבבלי, והמאמינה שהם מתפרשים זה מזה. יתירה מזו. לא נתקשו אנשי קירואן לתת משפט הבכורה לתורתה של א"י, ולא עוד אלא שכך ראו ולמדו מן – גמרא של בבל.

לדוגמא: כשעלה ר' זירא מבבל לא"י ישב מאה תעניות, שישתכח הימנו תלמודה של בבל, כדי שלא יטרידנו¹¹. ומיד נהג כמנהגי א"י, גם כשהיה בם להקל, שלא כהלכה של בבל¹². ורבה בר בר חנה, אף כשחזר לבבל,

⁸ ישיבה (בבבל): תרביץ שם עמ' 396, וכן ג' ש ב' עמ' 563. ישיבה של מעלה: ג' ש שם עמ' 572.

⁹ תרביץ שם עמ' 396, ועי' ברכות ח ע"א. ¹⁰ ג' ש שם עמ' 562 = עמ' 144.

¹¹ ב"מ פ"ה ע"א, ועי' פרש"י שם ע"פ סנהדרין כ"ד ע"א.

¹² חולין י"ח ע"ב: כי סליק ר' זירא אכל מוגרמת וכ'. ור' זירא לית ליה הא דתנן: נותנין עליו חומרי המקום שיצא משם וחומרי המקום שהלך לשם? שלא כירוש' ברכות פ"א ה"ט דף ג' ע"ד, המעלה מסברה שבעניין ק"ש של ערבית היה ר' זירא כמובן מחמיר בא"י כמנהג בבל. עי' מש"כ ר"מ מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, ירושלם תרח"ץ, עמ' 17.

נהג כמנהג א"י, ובני בבל החמירו והורו בו איסור¹³. ולימד זכות עליהם אביי: "מכיון דאנן כייפינן להו עבדינן כוותייהו"¹⁴. והודה הוא, וכן גם רב אשי¹⁵ ביתרונם של חכמי א"י: "חד מינייהו עדיף כתרי מינן"! ואם עמד שוקד¹⁶ מבני בבל כר' ירמיה, ואפשר היה לבני ארצו להתפאר בו ולומר: "חד מינן כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו"¹⁷, הרי הוא שגינה את חכמי בבל עוד יותר מרבו¹⁸, ומיעט דמותה של הלכה בבליית פעמים הרבה¹⁹: "בבלאי טפשאי דיתבי בארעא דחשוכא אמרי שמעתתא דחשוכא". והוא הוא שדרש: "במחשכים הושיבני כמתי עולם" (איכה ג, ו), זה תלמודה של בבל²⁰!

דברים רבים כהמה, ויותר מהמה, אפשר היה להם לאנשי קירואן להעלות מן הבבלי, ולהשיב לו לבן באבוי: למד וחכם מחכמי בבל, שלא הקפידו ושמעו חרפתם בענווה, ולא עוד אלא שנתנו הדברים בתלמודם זכרון לדורות. ולמד זכות על תלמידים מן ישיבה, שלא הקילו בכבוד אם מתוך שבח שהרבו לאשת אבי²¹ כאשר עשית אתה, ר' פירקוי: קנאתך וקצפתך מקלקלות השורה! ברם עתה — גם אהבתם גם קנאתם כבר אבדה — וזכור לטוב בן באבוי, שהנחילנו ידיעה מה על עולים מבבל לא"י. מהם היו "בבליים שעשו מריבה ומחלוקת"²² וכפו על בני א"י ממנהגי בית הכנסת בבבל. והיו מהם, כתלמידים

¹³ פסחים נ"א ע"א: כי אתא רבה בר בר חנה אכל דאייתרא וכ'. (ופרש"י: חלב שבמקום היתר אוכלין בני א"י, ובני בבל נוהגין בו איסור. עי' מרגליות, החילוקים סי' נ"ב עמ' 176). ועי' פסחים שם בהמשך: אמר ליה רבה בר בר חנה לבניה: אני שראיתי את ר' יוחנן שאוכל, כדאי הוא ר' יוחנן לסמוך עליו וכ' אתה שלא ראית אותו, לא תאכל.

¹⁴ פסחים שם, חולין י"ח ע"ב.

¹⁵ כתובות ע"ה ע"א. מנחות ע"ב ע"ב, ועי' רש"י שם. ועי' מש"כ רל"ג, ג"ש ס"ב עמ' 508.

¹⁶ עי' ירוש' קידושין פ"ג ה"א דף ס"ד ע"ג = נדרים פ"ח ה"ג דף מ' סע"ד.

¹⁷ כתובות ע"ה ע"א, כדברי רבא. ועי' מש"כ אפטוביצר, מחקרים בס' הגאונים עמ' 9 הערה 8.

¹⁸ ר' זירא אמר: בבלאי טפשאי דאכלי לחמא בלחמא, נדרים מ"ט רע"א. (ביצה טז ע"א: דאכלי נהמא בנהמא).

¹⁹ פסחים ל"ד ע"ב, יומא נ"ז ע"א, זבחים מ' ע"ב, מנחות נ"ב ע"א, בכורות כ"ה ע"ב. ²⁰ סנהדרין כ"ד ע"א.

²¹ עי' מכתבו של הגאון הירושלמי שלמה בן יהודה: "ואם הקל בכבוד אם לאמר כי שכחה תורתה, והרבה בשבח אשת אב כי מצאה הוריתה, אשר הותיר לה שארית, הוא יקנא למקיליה ויזכור לה ברית" (מאן, יהודים ח"ב עמ' 124). ועי' ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם עמ' כ"ח הערה 57, שהוא כר' כהנא, ששאל את ר' יוחנן: "בר נש דאימיה מבסרא ליה, ואיתתיה דאבוהי מוקרא ליה, להן ייזיל ליה"? ירוש' ברכות פ"ב ה"ח ה' ע"ג. ועי' בפתיחת מאמרו של הנ"ל, בס' היוכל לאלכסנדר מארכס עמ' רפ"ז.

²² ג"ש ח"ב עמ' 556 = תרביץ שנה ב' עמ' 400.

מן ישיבה של בבל, ש"למדו מנהג א"י",¹ והרביצו תורת א"י — כנראה אף מעבר לתחומה של א"י.

מריבתם וגאווותם של בבליים בא"י אינה מתמיהה. ועתידיים הם להיות עוד מתגברים והולכים ותובעים לעצמם זכיות יתירות: לא רק בית-תפלה מיוחד, כי אם גם ישיבה ובית דין ורשות שיפוט משלהם בא"י, — למורת רוחם של בני החבורה בא"י, שימחו על כך בפני השלטונות, וידחו לו לראש ישיבה שני מבני בבל בא"י: כשם שאי אפשר לגוף בשני ראשים, כך אי אפשר לבית-דין בשני ראשים.²³

ואולם חשובה עידות מפי יריב כבן באבוי, שהיו להם להלכה ולמנהג של א"י די כח וחיוניות להיות מושכים וקוסמים אפילו לתלמידים מן הישיבות בבבל עוד כמעבר מן המאה השמינית לתשיעית לסה"נ, שהיא תקופה של שפל ודלדול לישוב, והחלשת השפעה של תורת א"י כמכורתה, ולא-כל-שכן בתפוצות הגולה.

§ 5 ספרים גנוזין

כבר מן הדפים הראשונים שנתגלו מפרקיו של רב פירקוי אפשר היה להוכיח, כי ידע והכיר מחברם פרטי מנהגים בערים ועיירות של א"י, מה שקירב ההשערה, "שהיה בן א"י, שלמד בבבל, ושם התישב".¹ גם משנתברר, כי לא אל בני א"י ערך אגרתו, אלא לאנשי אפריקיה, לא נסתפקו חכמים, "שדבריו על המצב בא"י הם עדות ראייה".² יש סוברים, אפשר ביקר בא"י עם עולי-הרגל הרבים, שבאו מבבל מאז כבשו הערביים את שתי הארצות. ואולי חקר ודרש מפי בני א"י, שעסקי ציבור או מסחר הצריכום לפנות אל השלטונות או השווקים בבגדאד.³ על כל פנים, ידיעתו את תנאי המציאות בא"י היתה בה לעורר תקוה מה, אולי נשתיירו בחיבור העתיק פרטים מהימנים על מצב תורה וספרות הלכה בא"י.

כבר בקטעים הישנים נאמר על בני א"י, "שאינ בידם הלכה אחת מתלמוד הילכת שחיטה ולא מסדר קדשים כולו, נשתכח מהם סדר קדשים כולו ותלמוד סדר טהרות כולו".⁴ נתגזמו הדברים. היו להם לבני א"י ספרי פסקים ואספי

S.D. Goitein, "Congregation vs. Community", *JQR* 44, 1954, 301; *ib.* 45, 23
1954, 30 sqq.

¹ ע"י ר"ל גינצבורג, גאוגיקה ח"ב עמ' 48; ג"ש ח"ב עמ' 507. וע"י שם עמ' 551.
הערה 27, ועמ' 555 הערה 18, ויש להוסיף שהוא כתיב א"י: ואן=ואין, בן=בין וכו'.
אם כן, לפחות, היה הסופר או המעתיק כותב כבני א"י.

² הוא, מבוא לס' פרושים וחדושים בירושלמי, עמ' קט"ו.

³ ע"י ר"א אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים עמ' 82, ובדברי יעקב מאן, שהובאו שם בהערה.
⁴ ג"ש שם עמ' 560.

הלכות בדיני שחיטה וטריפות⁵. אך מיסודם נאמנו הדברים ונכבדה העידות, כי כבר בימיו של בן באבוי לא היה תלמוד בני המערב סדור אלא על ד' סדרים, כאשר לפנינו².

בכ"י המתפרסם כאן נוספו פרטים על ספרים בידי חכמים בא"י: "ומקצתן מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין, וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש לדעתו מה שעלה על ליבו". הרי הוא חוזר ומעיד, שלא היה להם לבני א"י אלא מקצת תלמוד, ואולי גם מכאן סיוע-מה לדעת האומרים שלא נתחבר מעיקרו על כל סדרי משנה². אך נראה כי נתכוון להדגיש, שנתמעטו ספרים בא"י בכלל, ולא זכו להם אלא מתי מספר. כאילו ביקש לומר: יש למקצתם מקצת ספרים גנוזין, והיא כל תורתה שלא"י, וכל הידוע לחכמיה בהלכה. "וכל אחד ואחד עוסקין בספרים ופירש לדעתו" וכ'. תוכחות מספר אתה שומע. אחת, שבני א"י עוסקים בתורה ביחידות, כל אחד ואחד לחוד, ואין התורה נקנית אלא בחבורה⁶. שתיים, שהם למידים תורה שבעל פה מן הכתב, ואף משנתם הם שונים מתוך ספרים, שלא כדין⁷. ועוד, שהם מורים הלכה מליבם, שניתקה שלשלת ההוראה בא"י בדורות השמד, ולא נתקיימה בידם הלכה למעשה.

⁵ עי' רי"ן אפשטיין "טריפות דארץ ישראל", תרביץ שנה ב' עמ' 312. ועי' בסוף ס' הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון, הוצ' הרב סלימאן ששון, עמ' קצ"ג ואילך. ועי' עתה ר"מ מרגליות, "הלכות טריפות של בני א"י" (תלפיות, כרך ח', ניו-יורק תשכ"ג, עמ' 307-330) ועי' § 6 הערה 1.

⁶ כדר' יוסי בר חנינא: מאי כתיב (ירמ' נ' לו) "חרב אל הברדים ונואלו", חרב על צוארי שונאיהם של תלמידי חכמים, שעוסקים בד בבד בתורה. ולא עוד אלא שמיטפשים וחוטאים. כתיב הכא "ונואלו", וכתיב התם (במד' יב יא) "אשר נואלנו ואשר חטאנו". עי' ברכות ס"ג ע"ב, תענית ז' ע"א, מכות י' ע"א.

⁷ ברור, שלא על הכתיבה חלק בן באבוי. שני דורות אחר "הלכות פסוקות" לרב יהודאי גאון, אין לשמוע עוד מפי אדוק מתלמידי תלמידיו כל התנגדות לכותבי הלכות. אלא שבישיבות של בבל, גם לאחר חתימת התלמוד ולאחר שנתחברו ספרים בהלכה, היו תנאים שונים ומשנים בעל-פה לכל התורה השנויה בעל-פה, לקיים עד אחרית דורות הגאונים: דברים שנאמרו בפה בפה, ודברים שנאמרו בכתב בכתב. ומהנחות-יסוד היא לרב פירקוי: "נסתלקה ישיבה מא"י, ועם הישיבה, כמובן, נסתלק גם מוסד התנאים. ועתה משבטלו מתוכם תנאים המדקדקים, ואין להם אלא "ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזין", מי מהם יוכל וידע משנה או ברייתא כתובה בספרים מה טיבה? "מאן לימא לן דמתרצתא היא, דילמא משבשתא היא"? (פסחים צ"ט סע"ב וק' רע"א). או מי יורה להם לידע: "זה אינה משנה"? (יבמות מ"ג ע"א). עי' מש"כ פרופ' שאול ליברמן בס' על ההלניסמוס בא"י עמ' 97.

תנאים ומשנים לא פסקו גם מא"י בימי הגאונים, ובמקורות הם נזכרים ראשונה בשנת אלף רל"ג לשטרות (922), עי' רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה עמ' 689. ולא ידעתי למה נזכרה בהקשר זה (עי' שם בדברי הג"ל) האגרת של רס"ג (שנדפסה "גנוזי קדם" ח"ב עמ' 34) על "המשנים הקבועים בבית רבינו", בבבל, כמובן, ולא בא"י.

כוונת הדברים ברורה: מתוך גנותה של א"י עולה שבחה של בבל. רק בשתי הישיבות בבבל אפשר להם לוותיקין, כגון מר רב יהודאי גאון, להיות אומרים ועושים⁸: מעולם לא אמרתי אלא דבר שיש לו ראייה מן התלמוד, ולמדתי הלכה למעשה מרבי ורבי מרבו, לקיים (ב"ב ק"ל ע"ב) אין מורים הלכה מפי מקרא, ולא הלכה מפי משנה, ולא הלכה מפי תלמוד, עד שיוורו לו הלכה למעשה.

ואם אמנם ברורה המגמה, ולאורה מסתברים רוב דברי רב פירקוי, פרט אחד עדיין לא נתפרש: ספרים גנוזין, שנמצאו להם למקצת חכמים בא"י. לא ברור, מה ביקש להשמיע. מה פשר הידיעה? ומה ממש יש בה?

בימינו משנתגלו מגילות גנוזות במדבר יהודה, אין תימה אם יחפו אדם לפרש גם כאן מעין הוראה דומה: ר"ל חשיפה ותפירה ממטאונים לכתבים שהיו חבואים וחבושים בקרקע שנים הרבה. הסבר על דרך זה אל תבהל לדחות בקנה. ידוע לנו, בימיו של בן באבוי ממש, על ספרים גנוזים שנמצאו במערה בקרבת יריחו, ועשו רושם בשעתם. נשתמרו הפרטים באיגרת שכתב בן דורו של רב פירקוי, ראש הכנסיה הנוצרית הניסטוריאנית, הקתוליקוס טימותיאוס⁹ (מת בשנת 819): מעשה בערבי שיצא לצוד צייד בסביבות יריחו, ונכנס כלבו למערה ממערות הסלעים. ראה הערבי את הכלב שהוא מתמהמה לצאת, אמר: דברים בגו. אכנס אף אני אל המערה. לכשנכנס מצא בה ספרים הרבה. הלך והודיע ליהודי ירושלם. יצאו בהמוניהם, ומצאו במערה כתבי קודש ושאר ספרים בכתב עברי.

כשנודע העניין לטימותיאוס, כעשר שנים אחר המאורע (סמוך לשנת 800, פחות או יותר) חקר ודרש מפי "יהודים מהימנים"¹⁰, שהיו מקבלים ראשית חינוכם בדת נוצרית, אם יש בכתבים הגנוזים ממערות יריחו מן המקראות, שהובאו בגליונים מתוך כתבי הקודש, ועתה לא נמצאו עוד בספרים לא בידי יהודים ולא בידי נוצרים. ואישרו לו היהודים המתנצרים, כי אמנם כן שרדו הפסוקים האבודים בכתבים מן המערה, כשם שנתגלו שם יותר ממאתיים מזמור ממזמורי דוד. ומשער הקתוליקוס, כי נטמנו הספרים במערה בימי קדם על ידי ירמיהו הנביא או ברוך בן נריה, למען יעמדו ימים רבים. ואם אמנם נכללו בתוכם כתובים מספרי קודש, שנסתייעו בהם נוצרים ראשונים, הרי מוכח, כי הספרים הגנוזים נאמנים יותר ממה שמצוי עתה ביד כל. והרבה נצטער טימותיאוס — "והוא כצרב בעצמותיו"¹¹ — כי כל העמל והיגיעה

⁸ ג' ש ח"ב עמ' 558 ואילך.

⁹ נתפרסם במקורו בל' סורי וניתרגם גרמנית ע"י Oscar Braun, "Ein Brief des Katholikos Timotheus I über biblische Studien des neunten Jahrhunderts," *Oriens Christianus* I (1901) 299–313.

¹¹ שם עמ' 306.

¹⁰ שם עמ' 304.

שטרח עלו לו בתוהו, ולא הצליח להציל שמץ דבר מן המקראות החסירים, שסמכו עליהם אבות קדמונים לאמונה נוצרית.

נתקבל בימינו לזהות הספרים, שנמצאו בימי טימותיאוס, עם מגילות ים המלח, שנתגלו והלכו החל משנת 1947. ויש מן החוקרים, הרואים בדברי הקתוליקוס עדות וראייה לקשר של ממש, שהיה לעדת הקראים אל מורשת קדומים, שגשתיירה בספרים הגנוזים במערות יריחו¹². בת־קול של שמועות דומות נתגלגלה אל דורות וגלילות רחוקים גם בספרותנו¹³: "כבר שמענו מרבותינו, כי ענן המין וחבריו היו כותבין דברי מינות ושקר וטומנים בקרקע, ואח"כ היו מוציאים אותם ואומרים: כך מצאנו בספרים קדמונים".

תאמר, לקחה אזנו של בן באבוי משהו מהברה קלושה, ושמא בפיו ספרים "גנוזין" משמע ספרים חשודים, ספק דעת יחידים, ספק דעת חלוקים, שכל ירא שמים ירחק מהם, שלא להתערב עם שונים¹⁴.

הקתוליקוס ישב בסלוקיה על נהר חדקל, בקרבת הישיבה בבגדאד. והיו קשרים בין חכמי הניסטוריאנים לחכמי הישיבות. כן מצאנו לרב האיי, שלא נמנע מלשלוח אל הקתוליקוס את אחד המבקרים בישיבה, שנתקשה בפירוש כתוב סתום¹⁵. ויתכן כי גם טימותיאוס לא הסס מלבקש עצה ועזר מראשי הישיבה בעניין המגילות הגנוזות ממדבר יהודה. אפשר, אפוא, כי נודעו השמועות מיריחו גם לרב פירקוי.

Paul Kahle, *Opera Minora*, Leiden 1956, p. 97 sqq.; *idem*, "Zu den Handschriftenfunden in Hoehlen beim Toten Meer," *Das Altertum* Bd. 3, Heft 1, Berlin 1951, p. 36 sqq.

¹³ ר' משה תקו, כתב תמים (אוצר נחמד ח"ג עמ' 28). עי' רל"ג גינצבורג *MGWJ*, 1913 p. 404, 57, ועי' פרוס' שאול ליברמן: "Light on the Cave Scrolls from Rabbinic Sources", *PAJR* 20, 1951, 395 sq.

¹⁴ כדרך מאמרם ז"ל (משמו של ר' שמואל בר ר' יצחק ור' בנימן בר לוי): בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת שמצאו בו דברים שהם מטים לצד מינות. פסדר"כ דף ס"ח ע"ב, והמקבילות שנסמנו בהוצ' ר"ד מנדלבוים ח"א עמ' 135. ועי' גם מדרש קהלת זוטא בעריכת ר"ש גרינברג, בס' היובל לכ' אלכסנדר מארכס עמ' ק"ו. ועי' דברי יעקב קרקסאני (סמוך לשנת 925) על כת מגאריה, שנקראו על שם שספריהם נמצאו במערה (כתאב אל-אנואר ואל-מראקב, הוצ' גמ' עמ' 11 ואילך, ועי' שם עמ' 42, 59, 796 ואילך; ובתרגום לאנגלית של גמ' ס' השנה של סינסינטי חלק ז' עמ' 326 ואילך, ובאנתולוגיה הקראית של הנ"ל עמ' 50. ועי' Norman Golb, "Who Were the Maghāriyya?" *JAOS* 80, 1960, 347-359.

ובדברי בעל היובל: H.A. Wolfson, "The Pre-existent Angel of the Magharisians and al-Nahāwandi", *JQR* 51, 1960, 89-106.

¹⁵ המדובר בתהלים קמ"א ה'. כידוע, כתב ר' הא"י ספר לפרש מלות קשות במקרא. M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, p. 132. ועי' רש"ד גיטיין, סדרי חינוך עמ' 53 בהערה.

אלא שלכי אומר לי, שלא על דרך זה יש לפרנס הדברים על ספרים גנוזין שנמצאו לקצת חכמים בא"י. ספק גדול אם היו קראים בירושלם בימיו של טימתיאוס¹⁶, שהם גם ימיו של בן באבוי. ועוד, אילו נתכוון בן באבוי באמת לתועים ומינים, לא היה לוחם בעל חימה כמוהו פוטרם ברמז לא-רמז בלבד¹⁷. לפיכך נראה יותר לבאר ספרים גנוזין: ספרים שנמחו ונשחתו מרוב שימוש ויושן, והם נגנזין ולא נזרקין, על דרך שאמר רבא (מגילה כ"ו ע"ב): "ספר תורה שבלה גנוזין אותו אצל תלמיד חכמים ואפילו שונה הלכות". או בדומה לזה, כמסופר במגלת רב פירקוי על ספרים שנתגנזו בימי הרדיפות: "שגזר[ה] אדום הרשעה שמד על ארץ יש[ר]אל", שלא יקראו בתורה, וגנזו כל ספרי תורה, מפני שהיו שורפין אותן. וכשבאו ישמעאלים לא היו להם ספרי תורה¹⁸. ויתבאר גם ב"ספרים של משנה ושלמקצת תלמוד" שנגנזו אף הם, אם מחשש סכנה וגזירות מלכות¹⁹, ואם מרוב זקן והיבלות. וכשבטלה

¹⁶ רש"א פונטסקי, "ראשית התישבות הקראים" (ירושלם הוצ' לונץ, כרך י' תרע"ג, עמ' 91) סבר תחלה לאחר עליית הקראים לא"י "עד כמו ק"נ שנה אחרי ענן", והיא ראשית המאה העשירית. וחזר בו להקדים לאמצע המאה התשיעית (בס' היובל לאריה שווארץ, עמ' 481 הערה ב'). ויסוד לחשבונו הם דברי הגאון הא"י בן מאיר (באגרת משנת 922, והזכרונה לעיל סוף הערה 7) על צרות שסבלו כבר אבותיו מן הקראים, מהם "ר' מוסי שנהרג בעזרה מתחת יד זרע ענן" (ברבעון האנגלי ס"ח כרך ה' עמ' 554, והוא משלים המקוטע בס' סעדייאנה לרש"י שכטר עמ' 22). ואפילו אתה מקדים ג' ואף ד' דורות מזמנו של בן מאיר, אינך מגיע אלא סמוך לשנת 850, או לכל היותר 825. עי' מאן, היהודים ח"א עמ' 60, ובס' מקורות ח"ב עמ' 44 ואילך. וכן מעיד גם הקראי סלמון בן ירוחם, שלא נתיישבו הקראים בירושלם אלא אחד זמנו של בנימין נהאונדי, או מאמצע המאה התשיעית (פינסקר, לקוטי קדמוניות עמ' כ"ב). דניאל אל-קומסי, הקורא לאחיו הקראים לעלות לא"י (רבעון אנגלי ס"ח כרך י"ב עמ' 283 ואילך) חי כנראה בסוף המאה התשיעית (נמוי, אנתולוגיה קראית עמ' 30) או לכל המוקדם, "בסוף המחצית הראשונה של המאה התשיעית" (עי' פרוס' משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה עמ' 218). ועי' רש"א אסף, ספר הישוב, כרך ב' (ירושלם תש"ד) עמ' נ' ואילך.

¹⁷ ראשונים ללחום בקראים היו רב נטרונאי ורב עמרם גאון, כשבעים שנה אחר רב פירקוי. וניכרים מיד דברי פולמוס: "מי שנוהג מנהג זה... מין הוא וחלוק לב הוא וכופר בדברי חז"ל ובוזה דברי משנה ותלמוד... ותלמידי ענן ירקב שמו... שאמר לכל התועים והזונים אחריו וכ' (סדר רב עמרם דף ל"ז ע"ב = סר"ע השלם ח"ב עמ' 206). "טעות ותעות בידם והדיוטות ובורות ושטות" (שם דף ה' ע"א = השלם ח"א עמ' 201). ועי' בדברי לוי ז"ל, תרביץ שנה ב' עמ' 386.

¹⁸ ג"ש ח"ב עמ' 561 = עמ' 143. ועי' עמ' 552.

¹⁹ אשא תודה לפרוס' שאול ליברמן שהחכימי מתורתו: "ספרים גנוזין" לפי העניין כאן פירושו ספרים שנגנזו מחמת סחד המלכות, שגזרה על הלימוד ועל הספרים, וממילא לא הוגהו בשעת הלימוד והעיון בהם, ואינם בני סמכא. בן באבוי השתמש בכוונה בלשון סתומה. שהרי "ספרים גנוזין" במשמעות הרגילה פירושם ספרים שנגנזו מפני

מלכות אדום, והתירו בני ישמעאל שיעסקו ישראל בתורה, לא ניתותר להם לבני א"י אלא מקק ספרים מן הגניזה. בשרידים עלובים אלו מפליטת העבר הם הוגים, ומפרשים כל אחד ואחד לדעתו ככל העולה על לב, ללא מסורת מוסמכת וקבלה נאמנה. מבורות נשברים ידלו אכזב מים, ואתם חכמי קירואן, למה תעזבו מקור חיים, הלכות המאוששות בשתי הישיבות בבבל, "שלמדו מרבותם ורבותם מרבותם עד משה רבינו הלכה למשה מסיני" ¹⁹?

§ 6 גזירות-שמד

שיטה שלימה לו לרב פירקוי במלחמה שקידש על תורה ומנהג של א"י. כל שאינו כדין וכהלכה, ר"ל כדין וכהלכה של תלמוד בבלי, אינו אלא מתוצאות שמד שגזרה מלכות אדום הרשעה על א"י, ונשתכחה תורה מבני א"י, ונשתבשה גם כפי כל שקיבלו מבני א"י. ערעור זה שהוא בא לערער על מנהגות והלכות של א"י יש בו כמובן הרבה מיסוד פולמוס ותעמולה. והם שהסיחו מדעתו או פסלו בעיניו כל מסורת ויצירה מקורית של א"י, שהתמידו ולא חדלו גם אחר חתימת הירושלמי, כפי שמתאמת והולך בתעודות הרבה מן הגניזה, הבאות ומטפחות לו על פניו, וחושפות מן הנשייה פסקים מבוססים על תורת א"י, כגון "טרפות דארץ ישראל" ועיבודים שונים של "ספר המעשים", מספרות ההלכה של א"י שאחרי התלמוד ¹.

תמצא לומר: נתבדו הדברים מעיקרם? ואין כל ממש בטענה על גזירות שמד בא"י?

שמועות משמועות דומות אנו קולטים בדורות וממקורות שונים, וקשה לבטל את כולן כאמצאה גרידא. אין פלא, אפוא, שנאמרו השערות הרבה בדבריו של בן באבוי על גזירות שגזרה מלכות אדום בא"י. ועדיין הדברים

שאינם ראויים לקריאה מחמת הטעיות המרובות שבהם. ואם ירצה אדם לפרש כן את דבריו אף הוא לא יטעה. ויש לפנינו הסיגנון הרגיל בדברי פולמוס.

¹⁹ תרביץ שנה ב' עמ' 396.

1 ע"י לעיל § 2 הערה 1; § 5 הערה 5. תאמר, לא ראה בן באבוי חיבורי הלכה מא"י ולא ידעם? ואולי ידעם, אלא לא החשיבם? הואיל ולא נתייסדו על תלמוד, אפילו לא על תלמוד ירושלמי, אלא נתנסחו בסגנון חדש ועצמאי? ע"י עתה בקטעים, שפרסם פרוס' מרדכי מרנליות מן הלכות טריפות של בני א"י (תלפיות, כרך ח', ניו-יורק תשכ"ג, עמ' 323 ואילך, וע"י שם עמ' 312 ועמ' 317 בדבריו הנכוחים על לשונם המקורית של קבצי הלכה בא"י, שאין בהם שום דבר מועתק מתוך ספר, "בניגוד לספרות ההלכה הבבלית, למן הלכות פסוקות עד הלכות גדולות, הכתובה בסגנון התלמוד הבבלי, ורוב החומר מועתק מתוך התלמוד הבבלי"). ואפשר היה לו לרב פירקוי לטעון כנגד חיבורי הלכה ארצישראליים, שתורתם אין לה בית אב בתלמוד, ולא יסוד בקבלה אמתית, וכל מנהגיהם מקרוב באו, ומטעות צמחו בעקב גזירות ושמדות.

שנויים במחלוקת: יש מפרשים הרמזים לימי השמד של אדריינוס², ויש מאחרים לימי יוסטינינוס³ או הירקליוס קיסר⁴, והוא הפרש של חמש מאות שנה. נדמה הדי מסורות שונות גבללו ונתערבבו באן⁵, ולשוא נחפש קבלה ברורה או תאריך מדויק. ושוב דומה גרמה גרסה משוכשה, ונבוכו בה קוראים וחוקרים.

תן לבך לנוסח כ"י מן הסדרה החדשה: "ועכשו חמש מאות שנה חזר שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה". חזר, ולא: גזרו⁶ שמד. דומה, כאן יש מעין חשבון מצומצם, ואולי יש בו להעמידנו על מאורע מסויים בתולדות רומי, ואולי אף על זמנו של בן באבוי. רב יהודאי גאון ישב על כס גאונות סורא של שנים ומחצה, ונפטר בשנת ד"א תקכ"ג (763)⁷. אם כן תלמיד תלמידו כתב מה שכתב בסוף המאה השמינית או בתחלת המאה התשיעית למניינים. חמש מאות שנה תביאנו לימותיה הראשונים של מלכות רומי הנוצרית. ואולי הכוונה "חזר שמד עליהם", כי רומי הנוצרית חזרה וקיימה גזירות מימי השמד הגדול בימי אדריינוס. ואם דייק בחשבון השנים, תוכל ותצמצם גם פרק זמנו של המחבר: כתב רב פירקוי את אגרתו אל חכמי קירואן בשנת 812, ה' מאות שנה מנצחון דת נוצרים בשנת 312 בממלכה הרומית, תאריך שהוא הולם גם שאר כל הפרטים במגילת הפולמוס של פירקוי בן באבוי.

ברם ברי, שאין לקבוע מסמרים ואין לדקדק כחוט השערה: סופר זה כבבל, ולוחם זה לכבל, ספק אם היה לבו לחקר קדמוניות — לא של רומי, ולא של א"י. הוא לשיטתו דורש והולך, כי מאז נתייסדה בה האמונה הנוצרית, בימי קונסטנטינוס קיסר, חזרה מלכות רומי וחידשה גזירות שבי ושמד ושלל, עד כי ספו ספרים, ופסו סופרים, ובטלה ישיבה, ונפרע מנהג, ונעקרה מא"י תורה שבע"פ והלכה למעשה. ואלמלא צדקה עשה הקב"ה עם ישראל, שהקדים

Louis Finkelstein, "La Kedousha et les Bénédictiones du Schema," *REJ* 93, 2 1932, 9 sqq.; *JQR* N.S. 32, 1942, 392 n. 19.

³ ר"מ מרגליות, החילוקים עמ' 2, הערה 15; Jacob Mann, "Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions," *HUCA* 4, 1927, 279 sqq.; S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*², vol. 5, 1957, p. 302 sq., vol. 7, 1958, p. 84.

J. Mann, *JQR* N.S. 7, 1917, 473; *REJ* 70, 1920, 126; *Jews in Egypt* 1, p. 42; *HUCA* 4, 1927, 253 sqq.

⁵ עי' מש"כ ר"ל גינצבורג, ג"ש ח"ב עמ' 526 ואילך; S.W. Baron, *l.c.* vol. 7, 1958, p. 95.

⁶ כפי שהושלם מסברה תרביץ שנה ב' עמ' 397.

⁷ אגרת רב שרירא גאון הוצ' רב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 107; ספר הקבלה לראב"ד, הוצ' גיבאור, אוקספורד תרמ"ח, ח"א עמ' 63. ועי' שם עמ' 92 בקצור וזכר צדיק לר' יוסף בן צדיק.

והגלה גלות יכניה לבבל, קודם חרבן הבית, עם החרש והמסגר, ועם כל גבורי החייל, אלו גבורי תורה שירדו לבבל ועשו תרפץ לתורה בבבל, כבר נשתכחה תורה מישראל⁸.

§7 מר רב יהודאי גאון

אגרתו של רב פירקוי מלאה שבח רבותיו, והוא מודה ומדגיש, כי רק מכת הורתם וקבלתם בלאו לבו לכתוב להכני קירואן: "ובל הדברים הללו שכרבהי אליכם, ולא מתלמודי ולא מחכמתי, אלא ממה שלמדתי מרבי מתלמוד ומקלכה למעשה, שהיה רבי שמיה ראבה [= ר' אבא] זכ' לברכה ולחיי עה"ב, שהיה תלמיד מר רב יהודאי גאון זכ' אדוננו לברכה"¹. וכל דבריו של בן באבוי אינם אלא קריאה והזמנה לאנשי קירואן וחברותיה לקבל עליהם ממשלת תלמוד בבלי ומרות הישיבות בבבל, כי שם, ורק שם, נשתמרו דקדוקי תורה ודקדוקי ברכות, דקדוקי תלמוד ודקדוקי מצוות², דבר על בריו והלכה על אמתה: "ודברים הללו אין מעיינין ואין מדקדין בהם אלא הותיקין, כגון מר רב יהודאי גאון, שלא היה כמותו מן כמה שנים עד עכשיו, שהיה גדול במקרא ובמשנה ובתלמוד ובמדרש ובתוספות ובהגדות ובהלכה למעשה, ולא היה אומר דבר שלא שמע מפי רבו. והיה גדול בקדושה ובטהרה ובחסידות ובענוה, והיה מדקדק בכל המצות כולן, והיה מאסיר את עצמו לשמים, והיה מקרב את הבריות לתורה ולמצוות, ולא הניח כמותו. ואף אתם התבוננו לדבריו³ והבינו, ש[בעלי ירא]ת שמים וחכמים אתם, והבינו דבר מתוך דבר, שכל הדברים הללו הן כולן בתלמוד, ולא ניתן תלמוד אלא להגות בו ביום ובלילה⁴, ולהבין דבר מתוך דבר, ולקיים דקדוקי תורה ודקדוקי מצוות". כן חוזרים הדברים לתחלת מכתבו אל בני קירואן: "שמענו שזיכה הקב"ה אתכם וכ' להגות ולעסוק בתורה ביום ובלילה⁵ וכ' יהי רצון מלפני המק(ום) שיזכה אתכם ללמוד וללמד ולשמור ול(עשות) כל תלמוד תורה לשמה אתם וזרעכם וזרע זרעכם עד עולם"⁶.

⁸ תרביץ שנה ב' עמ' 402. ועי' תנחומא נח סי' ג, ושם תזריע סי' ט.

¹ ג' שח"ב עמ' 571.

² שם עמ' 567.

³ שם עמ' 556 ואילך, והשוה תרביץ שנה ב' עמ' 400.

⁴ ואף אתם, אנשי קירואן, התבוננו לדבריו, כמי שאומר: ולא לדברי אני. עי' להלן הערה 25.

⁵ חביבה בפיו ההדגשה: "ביום ובלילה", וכן הוא גורס ומרחיב דברי ריש לקיש: ברכות ס"ג ע"ב (עי' להלן הערה 9). ור"ל חכמי קירואן גם הם כוותיקין, כגון רב יהודאי, המדקדקים בדקדוקי מצוות ותורה שבע"פ, ועל כן יש לקוות שיעמדו על יתרון הלכה ומנהג בישיבות בבבל.

⁶ תרביץ שנה ב' עמ' 396, וכת"י המתפרסם כאן.

ונתחווירו ונתרחבו הדברים בפתח דברו בכבוד תורה⁷, שהוא מעין הקדמה לחיבורו, כדרך שעשה בעל "הלכות גדולות" לשים בראש ספרו דרשה בשבח התורה⁸, והיא בספרותנו אולי דוגמא ראשונה של הקדמה לספר. ואף שתוכן הדברים רובו ככולו מלוקט ממדרשות חז"ל, מכלל הדברים, מניסוחם והדגשתם, אתה שומע הגות לבה של תקופה חדשה.

פותח רב פירקוי במקובל ומקודש באומה מני דורות: מאהבת המקום את ישראל בהן להם תורה בכתב ותורה על-פה: בכתב רמז, בעל-פה מפורש. בכתב כלל, בעל-פה פרט. בכתב מעט, בעל-פה הרבה אין קץ, שנ' (איוב יא ט) "ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים". וכתוב (שם כח יג) "ולא תמצא בארץ חיים". וכי בארץ המתים תמצא? אלא כך פירשו חכמים: אין דברי תורה מתקיימים אלא במי שממית עצמו עליה ועוסק בה ביום ובלילה⁹ בבית המדרש, ומק[יים דקדוקי]¹⁰ מצות עם דקדוקי תורה. מתחלה העיזו ישראל פניהם לפני המקום. אמרו (שמ' כד ז): "נעשה ונשמע", תורה שבכתב שהיא מעט אנו יכולין לקבל, אבל תורה שבע"פ שאין [לה סוף] ולדקדוקי מצות שבה אין להם קץ, אין אנו יכולין לקבל. ולא כרת הקב"ה ברית עם ישראל עד שקבלו עליהם דקדוקים שבתורה שבעל-פה, שהיא פירושה של תורה שבכתב¹¹, שכך כת' (שמ' לד כז) "כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל". בשביל דקדוקי תורה שבעל-פה כרת הקב"ה ברית את ישראל¹², שלא תשתכח תורה מישראל עד סוף כל הדורות, שכך כת' (יש' נט כא) "ואני זאת בריתי אותם וכ' ודברי וכ' לא ימוש מפין ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם". ואם אתה אומר: על תורה שבכתב הוא אומר, הלא היא ביד כל גוים, ומן הגוים לא תשתכח תורה שבכתב, מישראל על אחת כמה וכמה¹³!

דברים אלו, שיש בהם "כמעט משום עלבון כתבי הקודש"¹⁴, לא נאמרו

⁷ ג'ש ח"ב עמ' 638 = תרביץ שם עמ' 394 ואילך, ונוסח חדש שם עמ' 400 ואילך; תנח' נח סי' ג'.

⁸ עי' ר"א אפטוביצר, "דרשה בשבח התורה", בירחון סיני שנה ד' (ת"ש) עמ' קע"ח ואילך.

⁹ עי' ברכות ס"ג ע"ב, ועי' לעיל הערה 5.

¹⁰ כן נראה לי להשלים, עי' ג'ש ח"ב עמ' 557, 567. בנדפס: ומ[קיים באהבה כל] מצות, עי' ג'ש ח"א עמ' 21 = תרביץ שם עמ' 400.

¹¹ עי' גם ג'ש ח"ב עמ' 571.

¹² כר' יוחנן: לא כרת הקב"ה ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבע"פ, שנ' כי על פי הדברים וכ', גיטין ס' ע"ב. עי' ירוש' מגילה פ"ד ה"א ע"ד ע"ד, ובמקבילות.

¹³ תרביץ שם עמ' 401 מכ"י סרים, המשלים ג'ש ח"א עמ' 22.

¹⁴ עי' אפטוביצר, ס' השנה של סינסינטי, כרך ח-ט עמ' 416. ועי' ר"ש ליברמן, בס' הלניסמוס בא"י עמ' 207, מש"כ בדברי התנחומא כי תשא סי' ל"ד ומקבילות:

אלא מתוך שבחן של שתי הישיבות בבבל: שם ואך שם נתקיימה שלשלת הקבלה הרצופה, ונשתמרה בשלימותה תורה שבע"פ על כל דקדוקי מצות, שלמד משה על ההר, ומסרם ליהושע ולזקנים, והם למדום "לחכמים שבדוריהם, וכן בכל דור ודור עד יכניה. וכיון שגלה יכניה, עמד הקב"ה והגלה את ישראל וחכמים כולם לבבל קודם חרבן הבית, בשביל שלא תשתכח תורה שבע"פ מישראל. וישבו בבבל [עד הי]ום הזה ועד יבוא משיח בן דוד... ומיכ[א]ן את[ה] למד שתורה שבע"פ שהיא ביד חכמים בישיבה שבבבל ודקדוקי מצות שביד חכמים לא למדו אותה מליבן ולא מחכמתן", אלא מתלמוד ומהלכה למעשה, "שלמדו מרבותם ורבנותם עד משה רבינו הלכה למשה מסיני"¹⁵.

תורה שלימה היא והכרזה גאה היא על כחה ויתרונה של מסורת הלכה בבבל ועל יעוד עליון לישיבותיה, שהן הן המקלט היחיד בעולם לדקדוקי תורה שבע"פ, ומהן הוראה ראוייה שתהא יוצאת לכל בית ישראל בכל הארצות. מתי צמחה הכרה זו? ומה יסוד לה במסבות ממש?

דומה נאמנה עידותו של רב פירקוי, ומסתברים הדברים בדורו של רב יהודאי גאון. מציאות היסטורית חדשה היא המדברת רוממות בגרונם של יהודי בבל: נצחו בני עבאס את שושלת בית אומיה (בשנת 750), ומרכז השלטון של חליפים עובר מן סוריא אל עראק, מנחלי דמשק אל נהרות בבל העצומים, ואל בירתם ההולכה ועולה כפורחת במהירות ותפארת לא ידעוה דורות אנוש¹⁶. היהדות הבבלית הפכה מטרופולין לכל קהלות היהודים יושבי כל הארצות שנכבשו בחרב האסלאם. רובם המכריע של אוכלוסי ישראל בעולם דרו עתה בתחומה של ממלכת ישמעאל האדירה, המשתרעת מנהר הודו ממזרח שמש עד קצה ים התיכון במערב. ראש הגולה מבית דוד שכן כבוד בבבל, והשלטון הכובש רואהו ומאשרהו כראש האומה¹⁷, ונשמעים לו פזורי יהודה בכל מקום. אכן הגיעה העת להיות כל ישראל מנהג אחד ותורה אחת: תלמודה של בבל מולך בכל עולמה של היהדות, וראשי הישיבות בבבל פוסקים הלכה לכל נפוצות ישראל. משערי ישיבה המצויינים בהלכה יהו מתמנים דיינים לכל משכנות העם באשר הם שם. ומפי בית דין הגדול לכל ישראל, היא הישיבה בבבל, יהו נקבעים ומורשים כל בית דין בכל צפה הקב"ה שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה וכ' והם אומרים אנו ישראל, ועד עכשיו המאזנים מעויין וכ'.

¹⁵ תרביץ שם עמ' 402-403 ועמ' 396. ועי' מאן, תרביץ שנה י' עמ' 79.

¹⁶ החליף הראשון מבית עבאס בחר למושב לו את אל-האשמייה על נהר פרת, והשני אל-מנצור יסד את בגדאד בשנת 762, ונשלמה כל מלאכת בניינה בד' שנים. על שנת פטירתו של רב יהודאי עי' לעיל §6 הערה 7.

¹⁷ עי' וי. פישל, "ריש גלותא בספרות הערבית", ספר מאגנס, ירושלם תרח"ץ עמ' 181-187.

קהלה וקהלה למושבותיה. מסי חכמי בבל כל ישראל חיים, ועל פיהם ישק כל מוסד ממוסדות שיפוט והוראה ביהדות.

לא בכדי מסתיימת הדרשה בשבח התורה שבראש ספר "הלכות גדולות"¹⁸ בדברים שנאמרו בשעתם¹⁹ בדברי סופרים שהם חביבים מדברי תורה, ועתה, נתפרשו כיורשיהם גאוני בבל: חמורים דברי זקנים מדברי נביאים. בנביא כתיב (דב' יג ב) "ונתן אליך אות ומופת". ואילו בדברי סופרים כתיב (שם יז יא) "על פי התורה אשר יורוך וב' לא תסור וב' ימין ושמאל". התורה אשר תורך אין כתיב כאן, אלא יורוך, שאם יאמרו לך על ימין שהיא שמאל ועל שמאל שהיא ימין, שמע להם. וכל-שכן כשיאמרו לך על ימין ימין ועל שמאל שמאל²⁰.

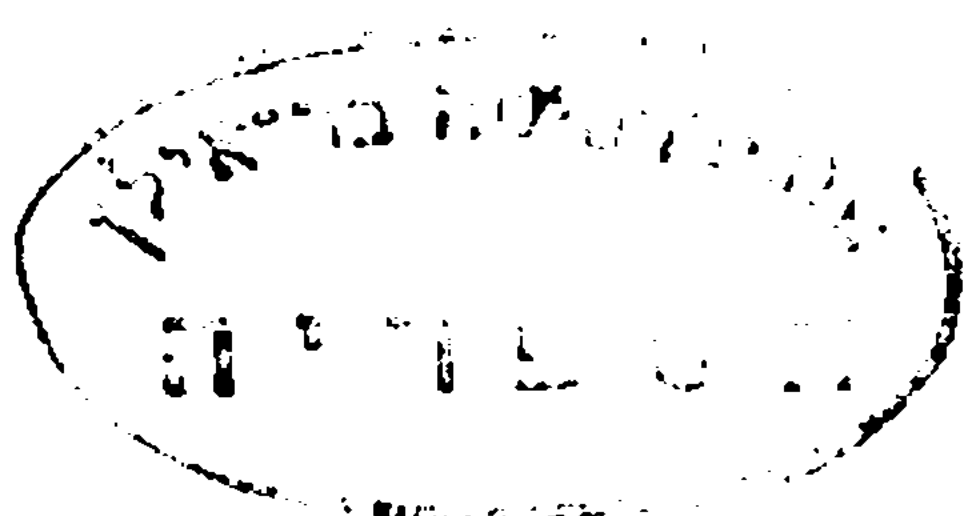
השאיפה לריכוז תורה ושררה בבבל, ולמשמעת כל חלקי העם למוסדות כלל-ישראלים בבבל, מה שורש לה כתנאי התקופה? עלייתה של בבל כמרכז כל העולם המוסלמי כראשיתה של שושלת בית עבאס, הוא דורו של רב יהודאי גאון. ובמקבילות לה: עלייתה של עדת היהודים בבבל, ופריחת תורה בבבל. הן הן ששמשו יסוד ושיוו ממש לתוחלת ולתביעה של הדור: להיות תלמודה של בבל רבון בכל עולמה של היהדות, והישיבות בבבל המוסדות המרכזיים של האומה.

מקרקע זה צמחה וינקה אמונה רמה, ואחיותיה יוהרא ואי-סבלנות בדעות, שמצאו את ביטויין הקיצוני במגלת הפולמוס של רב פירקוי. יסוד מוסד הוא לו, ודימה כי ירישה הוא לו ממר רב יהודאי גאון: לא נכרתה ברית עם ישראל אלא בשביל תורה שבע"פ, שלא תשתכח מפיהם ומפי זרעם "מעתיקה

¹⁸ פתיחה לס' הלכות גדולות, סוף נוסח קצר בדפוסים הרגילים. עי' אפטוביצר "דרשה בשבח התורה" (לעיל הערה 8), עמ' קפ"ג. ועי' הלכות גדולות הוצ' הילדסהיימר עמ' 9.

¹⁹ משמו של ר' תנחום ב"ר חייא איש כפר עכו, ירוש' ברכות פ"א ה"ז ג' סע"ב, שהש"ר א ב (טובים דודיך מיין), ומקבילות. ועי' ספרי פר' שופטים פ"ס קנ"ד. ועי' מש"כ רא"א פינקלשטיין, "ברייתא דבית דין של לשכת הגזית" בס' השנה של סינסינטי כרך ל"ב עמ' י"ט.

²⁰ תמצא לעתים קרובות, שהגאונים מסיימים תשובותם בפקודה: ואל תטו ימין ושמאל, שכן כתוב "על סי התורה אשר יורוך" וכ'. עי' במקומות שציין ר"ש אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלם תשט"ו עמ' 60. ועי' ר' צמח בר חיים גאון סורא על חכמי בבל: "ועד היום הזה הם שלשלת החכמה והנבואה. אל תטו ימין ושמאל מאחרי כל דבריהם" (אל דה הדני, הוצ' א. עפשטיין עמ' 8 = כתבי א. עפשטיין, הוצ' הברמן ח"א עמ' מ"א). ועי' בתשובה המיוחסת לרב שרירא (בראש ס' שערי צדקוס' חמדה גנוזה וס' שערי תשובה ס' קפ"ז): "הגאונים עמודי עולם. כלם דברי אלהים חיים, ואפילו בבית מדרשו של משה רבן הנביאים לא ידחו אותם ממקומן. וחכמתם ופולסולם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה. וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ועל תורתו".

ועד עולם" (יש' נט כא). ולא נתקיימה תורה שבע"פ אלא ביד חכמי בבל וישיבותם, "שלא ראו לא שבי ולא שמד ולא שלט בהם לא יון ולא אדום"²¹. לפיכך כל הפורש מתלמוד וחכמים בבבל כאילו פורש מדרכי ישראל. וכל החולק על ישיבה בבבל כחולק על הברית שהיא כרותה עם ישראל²⁰. אפיקורוס הוא, המבזה תלמידי חכמים, ומכחיש תורה שבע"פ, וכופר במורשת הקודש מסיני.

טול מפרקיו של רב פירקוי את ההפלגה, שהיא תולדת מזגו של קנאי, ואת רגזו על תלמידים שהקילו בכבוד אמם בבבל, ואתה עומד על צביונו של דור מניחי היסוד להישגם של גאוני בבל: להחדיר את התלמוד הבבלי לחיי כלל ישראל.

כל פעולתו של רב יהודאי גאון מתבארת לאור הרקע ההיסטורי של ימים ראשונים לממשלת בית עבאס. עת לעשות לה', וראשון הוא לכותבי הלכות, והוא מפיצן בנפוצות ישראל²². וראשון הוא להורות נדחי גולה רחוקים, כאנשי קירואן וחברותיה, מנהג הישיבות בבבל²⁰. ולא עוד אלא ראשון הוא לעורר את בני א"י לתת ידם גם הם לראש חפצם ומאמצם של חכמי שתי הישיבות בבבל: להשליט את תלמודה של בבל בכל מושבות ישראל. כן מספר בן באבוי על רב יהודאי גאון²⁴: "ואף הוא כתב לארץ ישר(אל) בשביל סירכא²³ ובשביל כל המצות, שנוהגין בהן שלא כהלכה אלא כמנהג שמד²⁵. ולא קבלו ממנו, ושלחו לו: מנהג מבטל להלכה. וביקש להתחזק עליהם והתחזק, שלא יהיו אפיקרסין, והניח אותן".

שוב נראים דברים של רב פירקוי, ונאים הם בפי אומריהם בני א"י, שהשיבו לו לגאון סורא מיסוד תורתם במאמר מן הירושלמי: "המנהג מבטל את ההלכה"²⁶. וביקש רב יהודאי להתחזק עליהם במלחמתה של תורה, כדי שלא יתגודדו קהלות ישראל, ותיעשה תורה כשתי תורות²⁷. אלא שחזר בו,

²¹ תנחומא נח סי' ג.

²² ועי' עתה מש"ב פרופ' מ. מרגליות, תלפיות, כרך ח' עמ' 307 ואילך. עי' לעיל §6 הערה 1.

²³ עי' לעיל §3 הערה 2.

²⁴ ג'ש ח"ב עמ' 559 ואילך.

²⁵ על הקשיים להגביל התחומים בין דברי רב יהודאי ובין דברי תלמיד תלמידו רב פירקוי, עי' ר"ל גינצבורג, ג'ש ח"ב עמ' 507 ועמ' 535. ועי' מש"ב ר"מ מרגליות, החילוקים עמ' 7.

²⁶ ירוש' יבמות פ"ב ה"א י"ב ע"ג; ב"מ פ"ז ה"א י"א ע"ב; מסכת סופרים פ' י"ד טז.
²⁷ ל' "התחזק" בפי רב פירקוי ובפי בני דורו: "אין אדם למד תורה שבע"ם אלא אם מתחזק ומתאמץ" (עדה"כ יהוש' א ז) ג'ש ח"ב עמ' 572. "ואינם מתאמצים ומתחזקים שישאו ויתנו במלחמתה של תורה", תרביץ שנה ב' עמ' 397. ועי' גאוניקה לר"ל גינצבורג, ח"ב עמ' 29-30: "ושפירשתם שאדונינו מר רב יעקב גאון [סורא, תלמידו של רב יהודאי] התיר וכ' כתבו לנו מנהג ב' ישיבות וכ' והתחזקו

כשהבטיחוהו שלא יהיו אפיקורסין, לערער על תורה שבע"פ ודקדוקי מצוות ביד חכמים בישיבה של בבל²⁸, — פרט לא"י ולישיבתה ולכל הסרים אל משמעתה, שלהם דקדוקי תורה ומצוות על דרך תלמודה של א"י.

בפשרה זו הסתפק גאונה של סורא, וחדל מהם מבני א"י: "והניח אותן", שלא ישנו מנהג אבותיהם נוחי נפש²⁹. לא חשש להודות בקדושתה של א"י וזכותה מימות קדם, שאין בהן לפטור שאר כל הארצות מחובת הלכה בבליית וממרות הישיבות בבבל. ולא עוד אלא שאפשר היה לחכמים בבבל, ולתלמידיהם בכל הארצות, לפרש אף תשובתם של בני א"י כהודאה מעט בהלכה של בבל: בכל מקום שאין מנהג מבטל כבא"י, שם לא תש כחה של הלכה, כלומר הלכה של בבל, ושומרי משמרתה, שתי הישיבות בבבל.

מתון היה רב יהודאי, "והיה גדול בקדושה ובטהרה ובחסידות ובענוה"³⁰.

בדבר זה יותר מדאי, כדי שלא יתגדדו קהלות ישראל, ותעשה תורה כשתי תורות, ופירשו לנו באר היטב מנהג ב' ישיבות.

²⁸ אפיקורסין = קראים: כן פירש מאן (הצופה הצרפתי כרך ע' עמ' 136 ואילך, ובס' מקורות ח"א עמ' 64 הערה 2). ונמשך אחריו לוין (תרביץ שנה ב' עמ' 392). וקשה (עי' מש"כ פרופ' שלום בארון, ס' היסטוריה ח"ו עמ' 364). אין כל ראייה שגודעו קראים בימיו של רב יהודאי, לא בגלילותם במזרח ולא כל-שכן בא"י. על כן נתפרש: "היו ענניים עוד לפני ענן", עי' ח. ה. בן-ששון, "ראשוני הקראים", ציון שנה ט"ו, תשי"א, עמ' 46. בדומה לזה כבר ראה ווייס, דור דור ודורשיו ח"ד עמ' 96; ועי' שם עמ' 108 על פסקים לרב יהודאי המכוונים לדעתו נגד הקראים. וחשף טעותו ר"מ מרגליות, החילוקים עמ' 167 הערה 7. ועי' א. מרמושטיין, במאמרו בל' אשכנז על "עקבות השפעה קראית בהלכות הגאונים", בס' היובל לר"א שווארץ, עמ' 459 ואילך. ועי' עתה מש"כ פרופ' משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה עמ' 203 ואילך.

ר"ל גינצבורג, ג"ש ח"ב עמ' 560 הגיה: "וביקש להתחזק עליהם [ולא] התחזק", ופירש: בראשונה חפץ רב יהודאי לכופם לבני א"י ע"י נידוי ושמטא שיבטלו מנהגם. ואולם לא עשה כן, שחשש שלא ישמעו לדבריו ויהיו נדונין כאפיקורסין — לא קראים, אלא כל שאין שומע לדברי חכמים וקרא כן בתלמוד — ולכן הניח אותם במנהגם. והסכים לפירושו אפטוביצר (מחקרים בספרות הגאונים עמ' 14) ללא הגהה, או בהגהה פורתא במקום אחר: ביקש ר' יהודאי להתחזק = להתגבר עליהם ע"י נידוי ושמטא, אבל התחזק = התגבר על עצמו, ולא עשה הדבר, שלא היו (כצ"ל) אפיקורסין; והניח אותן, מפני שמנהגיהם שלא כהלכה לא נהגו מתוך אפיקורסות, אלא מפני חוסר ידיעה. וכן גם רב צעיר, תולדות הפוסקים ח"א עמ' 109, אלא שמחק "והתחזק" כטעות סופר, שכפל התיבה פעמיים. וידידי פרופ' רא"ש רוזנטל חוכך שמא יש לקרוא: "והכיח אותן" (תחת: והניח אותן).

ואולי יש לפרש אפיקורסין ע"ד חכמי בבל והשימוש בשתי הישיבות: אמר רב, יוסד סורא: זה המבזה ת"ח. אמר רב יוסף, ראש פומבדיתא: כגון הני דאמרין מאי אהנו לן רבנן. עי' סנהדרין צ"ט ע"ב.

²⁹ ירוש' פסחים פ"ד ה"א ל' ע"ד = תענית פ"א ה"ו ס"ד ע"ג. כיו"ב בבלי ביצה ד ע"ב, ב"מ פ"ו ע"ב.

³⁰ ג"ש ח"ב עמ' 557. עי' לעיל הערה 3.

סגי נהור היה³¹, וישיש על מפתן חיי עולם. ואין פלא אם חש, כי מקום רחב הונח להוראה ולהשפעה של שתי הישיבות בבבל להיות מתפשטות והולכות בכל תחומיה הכבירים של ממלכת ישמעאל, ומעבר להם בכל תחומה של הנצרות.

ואמנם לא ארכו הימים, ונשמטו מן החליפים בבגדאד חבל-ארץ אחר חבל-ארץ: ספרד — עוד בימיו של רב יהודאי, וקירואן וחברותיה בימי הארון אר-רשיד (786—809), שהם גם זמנו של רב פירקוי, והם ימי זוהר לבגדאד, אך גם ראשית רפיון והתפוררות למעצמת בני עבאס.

לשון אחר: ריכוז המשל ושררה בתוקף ובהיקף זה לא עלה להם לא לשליטי האסלאם בבגדאד, ולא לראשי הישיבות בבבל — בלא מרד ופלגות. נתפרדו סיעות, ופרקו מדינות עול של חליפים. נחלקו כיתות, ונקרעו קראים מתלמוד ומישיבה גם יחד.

§ 8 מבבל מתחלת הגאולה

נתבסמה בבל מתהלות ירושלם כמעט מתחלתה. וכבר בגלות ראשונה נתלתה מסורת אגדה¹: כשירדו יכניה מלך יהודה וסיעתו לנהרדעא, בנו בה מקדש מעט, וייסדוהו באבנים ועפר שהביאו עמהם ממקום בית המקדש בירושלם, לקיים (תהל' קב טו) "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו". וקראו לו כנישתא דשף יתיב, כלומר שנסע ה' מן הקודש וישב בבית הכנסת ההוא בנהרדעא². והיתה שכינה עמהם, כמו ששנינו (מגילה כט ע"א): "בבבל היכא שריה שכינה? רב אמר: בכנישתא דהוצל. ושמואל אמר: בכנישתא דשף יתיב בנהרדעא. ולא תימא הכא ולא הכא, אלא זמנין הכא וזמנין הכא". וכבר בדור ראשון לאמוראים בקשו לייחד לה לבבל מזכיות א"י. אמר שמואל³: "כשם שאסור לצאת מא"י לבבל, כך אסור לצאת מבבל לשאר ארצות". ותלמידו של שמואל, מייסד הישיבה בפומבדיתא, רב יהודה בר יחזקאל החנגד לעלייה מבבל לא"י⁴: "כל העולה מבבל לא"י עובר בעשה,

³¹ ואולי לכך קראוהו "נהורא דעלמא", סדר רב עמרם דף מה ע"א. ועי' § 8 הערה 30.

¹ אגרת רב שרירא גאון, הוצ' רב"מ לוין, היסה תרפ"א עמ' 72 ואילך.
² עי' שם בסוף הספר עמ' XI, נספח י"ד = תשובה ג' שערי תשובה סי' ע"א. ועי' הערוך, ערך שף. ועי' רש"י ע"ז דף מ"ג ע"ב, ר"ה דף כ"ד ע"ב: ויש פותרין, שחרב וחזר ונבנה. ועי' רש"י נדה י"ג ע"א: שם מקום הוא המובלע במלכות נהרדעא, מפי מורי הזקן (הוא ר' יעקב בר יקר ממנצא, עי' אפטוביצר, מבוא ראבי"ה עמ' 401). ועי' מסעות ר' בנימן מתודילה, לונדון ת"ר עמ' ס"ט: מסורא שני ימים לשפיתב. ועי' רי"ן אפשטיין, בס' היובל לר"א שווארץ עמ' 326.

³ כתובות קי"א ע"א.

⁴ ברכות כד ע"ב, שבת מא ע"א, כתובות ק"י ע"ב.

שנ' (ירמ' כז כב) בבלה יוכאו ושמה יהיו עד יום פקדי אותם נאם ה'". מפי הנביא נאמרו הדברים בבלי שרת, והחזירם לפשוטם תלמידו של רב יהודה, ר' זירא, ועלה לא"י⁵. ועוד דרש רב יהודה: "כל הדר בבבל כאילו דר בא"י, שנ' (זכ' ב יא) 'הוי ציון המלטי בת בבל'⁶. שוב הוציא דברים מפשוטם והפכם ממשמעם, לשים בבלי כציון. וראש סורא ר' חסדא דרש הכתוב (תהל' פז ב) "אוהב ה' שערי ציון", אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה⁸. וגדול פומבדיתא אביי נקט: אין בבלי רואה חבלו של משיח⁹.
כן הרבו האמוראים לדורותם בשכחה של בבלי, וכן המשיכו בימי הגאונים בשתי הישיבות, עד שראו עצמן יורשות גאונה של ארץ הצבי: "ברח דודי ודמה לך לצבי" (שה"ש ח יד), משנסתלקה שכינה מירושלם, שרתה בבבל "על הרי בשמים", אלו שתי הישיבות שריחן נודף מסוף העולם ועד סופו¹⁰. ויותר מכולם הפליג רב פירקוי בשבח הלכה וישיבה של בבלי עד שניצל את ציון מכל חמדה, מעדיים לשעבר ומיעודים לעתיד לבוא, לשימם כולם יקר והדר על בבלי:

⁵ כתובות קי"א ע"א.

⁶ שם, ועי' לקמן הערה 10.

⁷ עדה"כ ירמ' נא ו, יש' מח כ.

⁸ ברכות ח ע"א.

⁹ כתובות קי"א ע"א.

¹⁰ מאן, מקורות ח"א עמ' 322. ועי' במכתב אל ר' שמריהו בן אלחנן באלכסנדריה (נפטר 1011): "הוד ישראל הוא הישיבה" (סעדיאנה עמ' 124) "שהשכינה גלתה לבבל. ועתה בבבל היא. ככתוב 'הוי ציון המלטי בת בבל'" (שם עמ' 123). ועי' לעיל § הערה 20.

¹¹ תרביץ שנה ב' עמ' 396, ועי' בכ"י המתפרסם כאן.

¹² תרביץ שם עמ' 402-403.

¹³ ועי' כ"י לוין, תרביץ שם עמ' 396, הערה 10.

¹⁴ זכריה ב יא.

¹⁵ כך נ"ל להשלים ע"פ תנחומא וכ"י לוין, ואילו תרביץ שם הושלם: ומג[לו]תה?

¹⁶ מיכה ד י.

¹⁷ תרביץ שם: [באה].

¹⁸ ירוש' סוכה פ"ד ה"ג נ"ד רע"ג (משמו של ר' זיכיי, נ"א ר' זעירא); שו"ט יא ג עמ' 99 (משמו של ר' סימון בן פזי): "ושכנת בשדה", ושכינת בשדה. אע"פ שחרב ונעשה שדה, שכינת בשדה, ואין שדה אלא בית המקדש. ועי' תנחומא וישלח סוף סי' ט: אע"פ ש[ה]גליתיך מתוכה, אין שכינתי וזה ממנה, ואין שדה האמור כאן אלא ציון, שנ' (מיכה ג יב) "ציון שדה תחרש". כל המדרשות האלה וכיו"ב נאמרו כולם בציון, והוסבו לכנסת ישראל בבבל, או לישיבה של בבלי, שאין שכינה וזה ממנה.

תנחומא נח ס"י ג:19:

כ"י פריס¹²:

ס"י קמברידז¹¹:

...צדקת עשה הקב"ח עם ישראל

שהקדים והגלה את גלות יבנה לגלות

צדקיה, כדי שלא תשתכח מהן תורה

שבצ"פ. וישבו בתורתן בכבל מן אותה

שעה עד היום, ולא שלט בהן לא אדם

ולא יון ולא גזר עליהם שמה. ואף

לימות המשיח אין רואין חבלי של

משיח, שנ¹⁴ "הוי ציון המלטי"

המלטי מאדום ויון ומגזרותיהן, וכתב¹⁶

"חולי וגוהי בת ציון כילדה כי עתה

תצאי מקריה ושכנת כשדה", ושכנתי

כתיב, שאע"פ שאת כשדה, שכנתי

אינה זזה ממך¹⁸. "ובאת עד כבל שם

תנצלי שם יגאלך ה' מכף אויביך",

ללמדך שמשם מתחלת הגאולה, ומשם

עולין לירושלים, שנ¹⁹ "ועלו מושיעים

בהר ציון", באותה שעה "והיתה לה'

המלכה"¹⁹...

...וברית שכרת הקב"ה עם ישראל

[שלא תשתכח] תורה שבצ"פ מהם,

בזכותה הוציאן [הקב"ה מירושל]ים

לכבל, קודם חרבן חבית, בשלום

בתורתן [ושלום בגו]פן [ושלום

בנשותיהן ובניהם ובנותיהם, [שכך

כת¹⁴] "הוי ציון המלטי יושבת בת

כבל". וישבו בכבל [עד היום הזה

ועד יבוא משיח בן דוד ויגאל את

ישראל. יהי רצון מלפני הקב"ה שיביא

לנו משיח בן דוד במהרה ויגאל את

ישראל; שכך כת¹⁶ "חולי וגוהי בת

ציון כילדה כי עתה תצאי מקריה

ושכנת כשדה ובאת עד כבל שם תנצלי

ושם יגאלך יי' מכף אויביך". [מ]יכן

אתה למד מפסוק זה, שמשח ויגאלה

לכבל [באים]¹⁷ תחלה...:

...אף לימות המשיח אין רואין חבלי

של משיח⁹, שכך כת¹⁴ "הוי ציון

המלטי יושבת בת כבל" המלטי מאדום

הרשעה ומגזרותיה¹⁵, ואין ציון

אלא ישיבה, שמצויינה⁸ בתורה

ובמצות, שכך כת¹⁶ "חולי וגוהי בת

ציון כילדה" וג'. ואין גאולה באה

תחילה אלא לישיבה דכבל, שכשם

שישראל נגאלין בזכותן, לפיכך

גאולה באה להם תהילה, שכך כת¹⁶

"משם תנצלי ומשם יגאלך יי' מכף

אויביך"...

כך נתערטלה ציון ונתרוקנה מכל הודה וכבודה, ושכלה גם שניהם: את תפארתה מימי קדם ואת מעלתה בחזון אחרית הימים. אפילו שמה לא נשאר לה, כי הוסב וניתן ליריבתה בנכר. אין ציון עוד ארץ ישראל, כי אם ישיבה של בבל, שמצויינין¹⁸ חכמיה בדקדוקי תורה שבע"פ ובדקדוקי מצוות. אין מבשר טוב משמיע ישועה לציון, כי אם אליהו בא תחילה לבית דין הגדול בבבל²⁰. ואין המשיח עולה להר ציון, אלא יורד ראשונה לישיבה של בבל, "שמשם מתחלת הגאולה"²¹.

חבה וחרדה לציון עולות גם מדברי אמוראים אחרונים בא"י: דרש ר' אלעזר בר מרום, למה אנו עושין סוכה אחר יו"כ וכ'. שמא יצא דינם של ישראל לגלות וכ'. וגולין מבתייהם לסוכה, והקב"ה מעלה עליהם כאילו גלו לבבל, שנ' (מיכה ד י') חולי וגוחי וג'.

ועי' אגדת המשיח (לקח טוב לבמדבר כג יז = בית המדרש לילינק ח"ג עמ' 141): לאחר מות משיח בן יוסף ישראל גולים למדבר, ולקץ מ"ה ימים בת קול אומרת להם: רדו לבבל, שנ' (מיכה ד י') חולי וגוחי וג'.
¹⁹ עובדיה כא.

²⁰ עירובין מ"ג ע"ב. ועי' סא"ר פ' כ"ג, רמא"ש עמ' 129: עתיד הקב"ה שיבוא ויפדה את ישראל מבין או"ה, שנ' (מיכה ד י') חולי וגוחי וכ' ובאת עד בבל וכ'. כל עונותיהן של ישראל מניחין אותן בבבל. ועולין כשהן טהורין לא"י, שנ' (זכ' ה ט-יא) ואשא עיני וכ' אנה המה מוליכות וכ' בארץ שנער. למה נקרא שמה שנער? שמנערת [כל העונות מ]עליהן. כן הגרסה בהוצ' עם הפירוש ישועות יעקב משנת תקנ"א ס"ט ע"א. עי' פרופ' משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה עמ' 217, והוא מפרש שם והולך, כי מחבר "סדר אליהו" ידע את חיבוריו של דניאל אל-קומסי, שטען והטעים שלא תבוא הגאולה עד שיתקבצו ישראל תחלה לירושלים (עי' להלן הערה 33), ולפיכך הורה בסא"ר בניגוד לדברי הקראי, כי הגאולה תתחיל בבבל. וכן גם במאמר "המזור" מפי אליהו: "ורמו רמזתי לעולם, שאני יורד תחלה לבבל, ואח"כ יבוא משיח" (סא"ר ס' י"ח עמ' 98 = ילקוט מלכים ס' ר"ח). ונתקשו חכמים בפתרון המאמר, עי' מאן, במ' השנה של סינסיגטי כרך ד' עמ' 307, ור"א אפטוביצר בס' הזכרון לעמרם קוהוט ז"ל עמ' 20.

וג"ל שחלו בו ידים זרות, כמוכח מתוכו. יסודו במדרש ב"ר ס' ע"א יא: מעשה בחכמים שנחלקו, אליהו מהיכן הוא בא? מהם אומרים: מזרעה של רחל. ומהם אומרים: מזרעה של לאה. עמד אליהו לפניהם ואמר: רבותי, אין אני אלא מזרעה של רחל. אמרו לו: לא כהן אתה? (ר"ל אם כן משבט לוי, מזרעה של לאה). ולא כך אמרת לאשה אלמנה (מ"א יז יג): "אך עשי לי משם עוגה קטנה בראשונה והוצאת לי, ולך ולבנך תעשי באחרונה" (ר"ל כהן אתה, וביקשת ליטול חלה תחילה). אמר להם: "אותו תינוק משיח בן יוסף היה, ורמו רמזתי לעולם, שאני בא תחלה, ואחר כך יבוא משיח" (כן הנוסח בתשובת גאון הובאה בתוספות ב"מ קי"ד ע"ב ד"ה מהן, וכן גם במ' ערוגת הבושם הוצ' רא"א אורבך, ח"א עמ' 263). והיא תשובה של טעם בפי אליהו לאמר: לא כהן אני הנוטל חלה תחילה, אלא רמזתי שאני בא תחילה, ואח"כ משיח.

ושינה מי ששינה לתקן ולפרש: "רמו רמזתי לעולם, שאני יורד תחילה לבבל". והיא תוספת תעמלן לבבל מבית מדרשו של פירקוי בן באבוי.

²¹ תנחומא נח ס' ג. עי' לעיל הערה 13.

ומי בארצות הגולה מקנא לה לציון, להחזיר חזות הדורות ליושנה, וא"י למעלתה, מקרא לפשוטו וכתבי הקדש למשמעם? זרמים מזרמים שונים, שנבלעו בקראות.

"הוי ציון המלטי יושבת בת בבל" (זכר' ב יא)²²: אמר על בני ציון שהם יושבים בגלות בבלה, והשוגים²³ אמרו, כי קרא לבבל ציון. ולא כן הוא כי אמנם הוא²⁴ ציון היושב בבל". והיא תשובה ומחאה על מה שדרש אבי הישיבה בפומבדיתא, רב יהודה: "כל הדר בבבל כאילו דר בא"י"²⁵.

"על הרועים חרה אפי" (זכ' י ג), ההופכים דברי אלהים ומצותיו... השוגים²⁶ אשר לא ידרשו אמת מן התורה²⁷... והוא אשר כתב בישעיהו (ח כא) "והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו", הם ראשי גליות, "ובאלהיו", ראשי ישיבות ודיניהם המתעים, "ופנה למעלה", כי ישונו למעלה אל ה' אלהיהם²⁸. "ופקדתי על השרים" (צפנ' ב ח—ט) רועי גלות... "הממלאים בית אדוניהם חמס ומרמה", הם פקידי הר[ו]עים ושופטיהם, לוקחי שוחד בחמס ובמרמה, ונותנים מקציהם אל ראשי ישיבות²⁹.

"זאת עינם בכל הארץ" (זכ' ה ו) הוא כתוב על ראשי ישראל יושבי בבל, כי "עינם בכל הארץ" ואגרותם³⁰ ושלוחיהם ופקידיהם שלוחים בכל הארץ, ללקט נכסי ישראל אליהם מכל קצות, לקחת שוחד ולהטות משפט ולהפך דברי אלהים חיים במצות אנשים מלומדה, להצדיק רשע ולהרשיע צדיק.

²² דניאל אל-קומסי, פתרון שנים עשר, הוצ' רי"ד מרקון, ירושלם תשי"ח, עמ' 63.
²³ עדה"כ (תהל' קיט כא) "השוגים ממצותיך", הם היהודים התלמודיים, "רבאנין" בל' הקראים.

²⁴ תקנת, ופירשתי: לא אמת הדבר, כי היושב בבבל הוא בציון, כדרשתו של רב יהודה. ובנדפס ג"ל מגומגם: "ולא כן הוא כי אמנם כי היא ציון היושב בבל". ד"ר צבי אנקורי, בספרו החשוב על הקראים בביזנטיה, ניו-יורק 1959 עמ' 487, רואה בדבריו של אל-קומסי תשובה לבן באבוי ולכיו"ב קנאים לבבל. ע"י לעיל הערה 11 וגם 8.

²⁵ ע"י אל-קומסי, שם עמ' 2: "הפכו דברי אלהים ויאמרו לישראל כי מן התורה אנחנו מלמדים אתכם". ע"י לעיל §7 הערה 20.

²⁶ שם עמ' 4. וע"י עמ' 12: "הם המליכו לא ממני השירו ולא ידעתי" (הוש' ח ב). בגלות צויתי "אין מלך ואין שר" (הוש' ג ד) והם שמו עליהם ראשי גליות כמלך, וראשי ישיבות כשרים, ויטעו אותם בשקריהם ובפחזותם.

²⁷ שם עמ' 57. בנדפס "פקידי הרעים". וע"י שם עמ' 74: "כלי רועה אוילי", זכ' יא טו).

²⁸ ואתה שומע תרעומת כיו"ב גם מפי ראשי הישיבה בא"י, ע"י במכתב של הגאון הירושלמי שלמה בן יהודה: "באו מכתבי רבנו הא"י... [ואשר] יבקש הוא חומש נדבותם. על הדבר הזה יתמידו אגרותיהם, וכל זאת יבקשו להרחיב גבולותם, ולו יכלו לפרוש על כל היושב רשתותם, כל זאת להרחיב הנאותם" (מאן, יהודים ח"ב עמ' 126). יושב, מלשונות א"י, והיא הארץ הנושבת, ומצוי בפיוטות (קלירי, סלוק שקלים: "זה הים הגדול כשליש יושב"). וע"י לעיל §3 הערה 10.

לקלל נקיים ולברך חנפים בדברי שוא ושקר. ופתרון "האיפה" ²⁹ (זב' שם) מקומם עות המשפט אשר יקראו שמו בית דין. "זאת עינם" כאשר כת' (ירמ' כב יז) "כי אין עיניך ולבך כי אם על בצעך". והם קוראים לנפשם נהורא דעלמא והם חשכא דעלמא ³⁰.

"ואבדו בתי השן" (עמ' ג טו), אוי לכם עשירי גלות ועשירי ישראל בבבל, נוטעי גנות ופרדסים ומכינים בתי הקיץ מן מפרשות פשתים... ותשכחו תורת ה' ³¹... לצבור כסף וזהב בשקר וגזל ואון ומרמה ויין ושכר וכל תועבות — ולא אנחת גלות בלבבם ולא מתאבלים על ציון! ³²

אנחת גלות בלב ואבל על ציון מתנאי גאולה הם, שלא תבוא אלא אם כן פזורי ישראל מתקבצים תחלה לירושלם: "על כל הנקצפים לבוא אל שער הקוצף להתחנן לו" ³³. לא ניתנו גופי תורה ונבואה לישראל, שיהו מתפרשים על דרך העברה בלשון, ומתנדפים מממשם כהבל מפה וכעשן מארובה. אין ציון ישיבה של גולה, אלא המקום בחר ה', איוה למושב לו, קריית חנה דוד וישבו כסאות לבית דוד, ששם עלו שבטים ולשם הם מתכנסים שנית לעיני כל חי, בשוב ה' ציון ודבר ה' יוצא מירושלם. "על כן עליכם אתם יראי ה' לבוא אל ירושלם ולשכון בה להיות שומרים משמרות עד יום בניין ירושלם" ³³.

*

סוף דבר, לקח וגם עידות אצורים וצרורים בפרקי הפולמוס לרב פירקוי, שניצלו באורח-פלא משכחת דורות. המפורש בהם טרם נתברר, והמרומו עדיין תעלומה. אך דומה, כבר עתה יש ללמוד מהם פורתא על מוקדם ומאוחר בתקופת הגאונים.

הדרשות על גאולה בבבל לא נתאחרו בזמן, ולא להוציא מן הקראים באו. נראה כי קדמו השאננים בגלות-בבל לאבלי-ציון בירושלם. וכן גם כל השבחות לדקדוקי תורה שבעל-פה ביד חכמים בבבל, לא נאמרו מעיקרם בגנות חלוקים ותועים, כי אם על מנת לרכז ולחזק סמכות שיפוט בבבל. מתחילה אין כאן התרסה על מינים, אלא הזעקה למשמעת כל האומה לפסק הלכה בבבל. כדרך

²⁹ אל-קומסי, שם עמ' 66: "כאיפת רזון זעומה" (מיכה ו י) מדת תועבה, מדת עות ומרמה.

³⁰ שם עמ' 66. "נהורא דעלמא". ע"ד חולין נ"ט ע"ב: שמאיר עיני גולה הוא. ע"י לעיל §7 הערה 31.

³¹ שם עמ' 34. בנדפס: "ותשכחו תורתה", ותיקנתי.

³² שם עמ' 61.

³³ באגרת התעמולה לדינאל אל-קומסי שהדפיס מאן, JQR N.S. xii, p. 282 sqq., וע"י בספרו מקורות ח"ב עמ' 5.

כל שלטון בידי יחידים, אפילו ראשיתו לשם שמים, סופו שיהו תקנותיו קלקלותיו בעיני מנושלים מזכות ומנוערים ממשרה. התביעה למרכז אחד, לא בציון כי אם בפזורה, שממנו דין והוראה יוצאים לכל ישראל, היה בה מן הנמנע שלא תעורר תגובה של מרד ומחאה, שמהם ניזונו כיתות מכיתות הפיכה ופורקן, שנשתקעו בקראות.

ברם זכה בן באבוי, וחלקו בין המנצחים. חזונו של רב יהודאי גאון – מבקרה של מלכות בני-עבאס – הפך ממש: תלמוד בבלי נשתלט כספר היסוד לתורת ישראל בכל רחבי היהדות, והלכה כמותו, ללא הבדל בכל העדות. גברה בבל בכל הנוגע להלכה. ואילו במקרא, ניקוד ומסורה – וקצת גם במדרשות ופיוטות – נצחה א"י בכל הארצות. ועדיין ניכרים הרישומים של הריב הממושך בין תורתה של א"י ובין תורתה של בבל, ואתה מוצא גלגולי גלגוליו גם עתה בשוני שבשתי העדות, אשכנזים וספרדים³⁴.

כך מושכים והולכים אחרוני גלים ובנות-גלים מדורות הגאונים אל דורותינו, ומה שמץ משאון גיאותם עוד נשמע ונשמר בפרקים לרב פירקוי בן באבוי.

Cambridge University Library: Taylor-Schechter Coll. N.S. 275:27

[ע"א]

שמצוינין ב[ת]ורה וב[מ]צות שכך כתוב
חולי ו[גו]חי [בת] ציון [ביו]לדה כי עתה
תצאי מקר[י]ה ושכנת בשדה ובאת
על¹ בבל שם תנצילי ומשם² יגאלך יי' מכף
אויביך ואין גאולה באה תחילה אילא
לישיבה דבבל שכשם שישראל³ נגאילין
בזכותן⁴ לפיכך גאולה באה להם תחילה
שכך כת' שם תנצילי ומשם² יגאלך יי'
מכף אויביך ושמענו ש[ז]יכה ה'ק'ב'ה'
אתכם וקבע בתי מדרשות בכל מקומות

³⁴ עי' מרדכי מרגליות (החילוקים עמ' 102 ואילך, עמ' 127 ואילך, ועוד) ששקד להתחקות על הפוסקים הספרדיים ההולכים בעקבות גאוני בבל, ועל חכמי צרפת ואשכנז הממשיכים כמסורת בני א"י.

¹ ט"ס וצ"ל: עד.

² מיכה ד י, ובמסורה: שם יגאלך.

³ ש' ראשונה תלויה ועוספה מעל לתיבה.

⁴ לוי' אמר להשלים: ב[משנה] ? ואפשטיין: ב[תורה] ?

אפריקיה ובכל מקומות שבספרד וזיכָה
ה'ק'ב'ה' אתכם להגות ולעסוק בתורה
ביום ובלילה שמחנו שמחה גדולה
ונתננו שבח והודאה לפני ה'ק'ב'ה'

[ע"ב]

[שז] יכה אתכם יהי רצון מלפני המקי
שיזכה אתכם ללמוד וללמד ולשמור ול'
כל תלמוד תורה לשמה⁵ אתם וזרעכם
וזרע זרעכם עד עולם
שמענו שבאו בני⁶ אצלכם תלמידים
מן ישיבה ומהן שהן שכני בארץ יש'¹⁰
[ו] למדו מנהג ארץ ישראל: ובעונותינו
גזר שמד ונסתלקה י⁷שבה⁸ מארץ ישראל¹⁰
ועכשו¹¹ חמ[ש] מאות שנה חזר שמד
עליהם שלא יתעסקו בתורה ונהגו
[מ]נהג השמד ולא הני[ח]ו מנהג שמד עד
היום ומק[צ]תן מצאו ספרים שלמשנה
ושלמקצת תלמוד גנוזין וכל אחד
ואחד עוסקין בספרים ופירש ל[דע]תו
מה שעלה על ליבו מפני שלא [השי]גו

⁵ נקוד עליון של בני בבל.

⁶ ניקוד טברני.

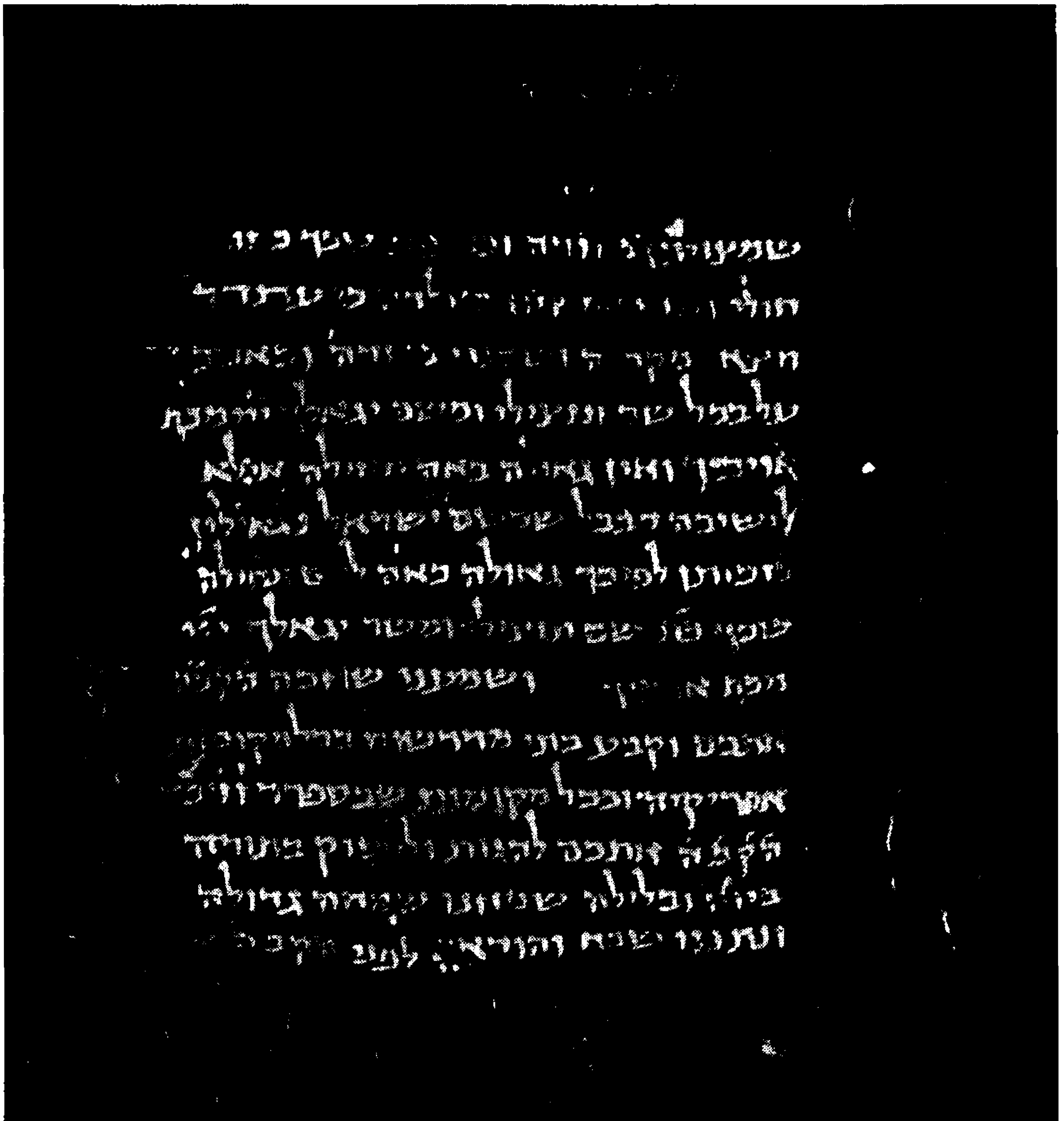
⁷ המ(קום).

⁸ ול(עשות).

⁹ מחק.

¹⁰ יש(ראל).

¹¹ עי' חנוך ילון, רס"ג (קובץ למלאת אלף שנה לפטירתו), ירושלם תש"ג, עמ' תקס"ו:
על עכשו מנוקד בחולם. וכאן מנוקד בשורוק: עכשו = עד כשהוא? עי' ר"ל
גינצבורג ז"ל, תרביץ שנה ד' (תרצ"ג) עמ' 330, הערה 17.

Cambridge University Library:
Taylor-Schechter Collection,
New Series 275:27 (recto)

